

LIBERAAL KOMPAS

MAGAZINE VOOR HET LIBERALISME

Het vestigingsklimaat
in Nederland

Hoe meten we
onze brede welvaart?

De centrumrechtse
afgrond

Digitale dementie
onder jongeren

THEMA: VESTIGINGSKLIMAAT | 67^e jaargang, nummer 4 | juni 2026 | € 6,95

LIBERAALKOMPAS.NL | TELDERSSTICHTING.NL

IN DEZE EDITIE

02	Vestigingsklimaat in Europa
voorwoord door Jorn Janssen	35	Het Nederlandse vestigingsklimaat
door Ton Appels
04	Omgekeerde weerbaarheid
door Jessy Lamers	39	Wie houdt onze marktmeester
nog scherp
door Floris Roggekamp
06	Digitale dementie onder jongeren
door Ronald Siecker	41	Europa op een kruispunt
interview met Jeannette Baljeu
12	Drie vragen aan Ton van Nimwegen
interview door de redactie	44	De centrumrechtse afgrond
door Arjen van Witteloostuijn
16	Dient het klassiek liberalisme de welvaart nog?
door Eric Wiebes	50	De opgeschorte democratie in Servië
door Danijel Pantić
22	Hoe meten we de kwaliteit van ons bestaan
door Herman de Jong	56	Liberalisme in de 21 ^e eeuw
door Peter Lamberts
28	Trump's invoertarieven: een evaluatie
door Auke Leen	60	Het liberalisme mist zijn eigen spiegel:
een reactie op het Liberaal Manifest
door Paul de Bruijn

TEL DER STICHTING
BAKEN VOOR HET LIBERALISME

Vestigingsklimaat in Europa

door Jorn Janssen

De wereld verandert in hoog tempo. Het is verleidelijk om die veranderingen toe te schrijven aan een bepaalde oranjejarige Amerikaanse president, maar dat zou te eenvoudig zijn. In veel opzichten is hij zelf een gevolg van diepere ontwikkelingen die al langer gaande zijn. Over de hele wereld zien we dat landen zich meer naar binnen keren, dat vrijhandel onder druk staat en dat economische samenwerking plaatsmaakt voor strategische concurrentie.

Tegelijkertijd worstelt Europa met zijn eigen uitdagingen. Het wordt voor bedrijven steeds ingewikkelder om zich hier te vestigen en te groeien. Regels stapelen zich op, vergunningstrajecten duren lang en ondernemers worden geconfronteerd met een lappendeken aan nationale voorschriften. De vraag dringt zich op: waarom zou een innovatief bedrijf kiezen voor Europa als elders de omstandigheden aantrekkelijker zijn?

Dat is geen theoretische vraag. Terwijl de technologie-industrie

wereldwijd de toon zet voor economische groei, heeft Europa opvallend weinig grote techbedrijven voortgebracht. Ook beschikken we niet over kapitaalmarkten die innovatie op dezelfde schaal kunnen financieren als bijvoorbeeld de Verenigde Staten. Investeringskapitaal is versnipperd en wordt nog te vaak tegengehouden door nationale barrières en uiteenlopende regelgeving.

Natuurlijk is een goed vestigingsklimaat geen doel op zich. Economisch beleid moet altijd in balans zijn met andere publieke belangen. Maar een sterke economie is wel de basis onder onze welvaart, onze innovatiekracht en uiteindelijk ook onze politieke zelfstandigheid. Als wij niet langer produceren, ontwikkelen en investeren, groeien we niet mee met de wereld. Dan worden we afhankelijk van anderen en verliezen we invloed op onze eigen toekomst.

De uitdagingen van vandaag vragen daarom om nieuwe antwoorden. We kunnen niet blijven vasthouden aan dezelfde recepten en verwachten dat ze dezelfde resultaten opleveren. In deze editie van *Liberaal Kompas* verkennen we daarom nieuwe liberale perspectieven op het Nederlandse en Europese vestigingsklimaat. Niet uit nostalgie naar het verleden, maar vanuit de overtuiging dat vrijheid, ondernemerschap en innovatie ook in de wereld van morgen onmisbaar zijn.

Jorn Janssen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van *Liberaal Kompas*.

“Een sterke economie is de basis
onder onze welvaart, onze inno-
vatiekracht en uiteindelijk ook
onze politieke zelfstandigheid.”

Omgekeerde weerbaarheid

door Jessy Lamers

Sinds een paar jaar spant de overheid zich in om de weerbaarheid van Nederland en haar burgers te vergroten. Gezien de ontwikkelingen in de buurt en verder weg is het voorbereiden van ons als burgers op grote en kleinere rampen een logische en zinnige aanpak. Hoe die voorbereiding praktisch wordt uitgevoerd, is andere koek. Iedereen die ooit een verandering heeft door willen voeren in een grote organisatie, weet hoe moeilijk dat is. Het begint met begrijpen waarom de verandering nodig is en de urgentie daarvan duidelijk te maken.

De overheid heeft daarom de campagne *Denk Vooruit* gestart, om ons als burgers uit te leggen dat en waarom het noodzakelijk is om voorbereid te zijn op een noodsituatie. In januari dit jaar hebben we allemaal de folder in de bus gekregen over hoe dat aan te pakken. Vele gesprekken zijn er sindsdien over gevoerd, thuis en op het werk. De ene helft van Nederland is aan de slag gegaan en heeft de bezemkast al vol met blikken bonen en flessen water staan. De andere helft van Nederland voelt de urgentie nog niet zo

“Zo is het bijvoorbeeld kinderlijk eenvoudig om de exacte locaties van de kerosineleidingen naar vliegbases te vinden.”

en denkt met een fles wijn en een kaars de avond ook wel door te komen. Het lijkt me nu van belang dat de overheid haar campagne voortzet of zelfs intensiveert, om te zorgen dat die tweede helft van de Nederlandse burgers zich ook voorbereidt.

In dezelfde folder is ook een hoofdstukje “Wat doet de overheid?” opgenomen. Er worden een aantal punten genoemd waarvan ik er twee noem. Zo zal de overheid samenwerken met bondgenoten zoals de NAVO en andere Europese landen. Daar valt niets tegenin te brengen – vooral doorgaan zou ik zeggen. Een tweede punt dat de overheid doet is waarschuwen en informatie geven. Laten we hier even bij stilstaan. In mijn naïviteit dacht ik dat hiermee voorlichting geven aan burgers en bedrijven bedoeld werd. Dat bleek niet zo: de overheid blijkt bijzonder veel meer informatie te verstrekken – ook informatie die onze weerbaarheid juist verlaagt.

In een publicatie in NRC van zaterdag 2 mei werd beschreven dat allerlei (infrastructurele) informatie via de websites van ministeries beschikbaar was, onder andere vanwege transparantie-overwegingen. Zo is het bijvoorbeeld kinderlijk eenvoudig om de exacte locaties van de kerosineleidingen naar vliegbases te vinden (zelf gecheckt), of gegevens over de aansturing van SMART-L radars, be-

nodig voor de verdediging van ons luchtruim. Precieze gegevens over ons spoornet zijn vrijelijk te verkrijgen – al blijkt ProRail de relevante informatie ondertussen achter een wachtwoord opgeborgen te hebben. Wat de overheid met het geven van informatie kennelijk ook bedoelt, is het ongebreideld openbaar maken van allerlei (infrastructurele) informatie waarmee een roedel pubers uit baldadigheid al forse schade zou kunnen aanrichten.

Bij het Ministerie van Defensie moeten ze zich de haren uit het hoofd getrokken hebben. Eindelijk wordt er weer geïnvesteerd in Defensie en lijken we ons te realiseren hoe kwetsbaar we zijn geworden. De genoemde campagne, maar ook het werven van reservisten en het aanschaffen van meer materieel zijn voorbeelden van maatregelen om onze kwetsbaarheid te verlagen. Wat gebeurt er vervolgens bij de andere ministeries? Wordt er daar ook gesproken over weerbaarheid en het samenstellen van een ministerie-equivalent van een noodpakket? Wat doet een ministerie om zijn

Jessy Lamers

“De toekomst vraagt ons nadrukkelijk om samen te werken.”

Campagne 'Denk vooruit' van de rijksoverheid

eigen weerbaarheid te verhogen? Wordt er meegedacht, of staat Defensie er in haar eentje voor? Het lijkt wel alsof we bij de ministeries dezelfde splitsing zien als binnen de bevolking: de ene helft bereidt zich voor en de andere wacht nog even af.

Om terug te komen op de eerdergenoemde samenwerking die de folder ons toezegt: daar waar de overheid al samenwerkt met de NAVO en andere Europese landen, zal de overheid ook nog wat aandacht moeten schenken aan de verbetering van samenwerking en afstemming tussen de ministeries. De toekomst vraagt ons nadrukkelijk om samen te werken. Samenwerking tussen landen, NAVO-partners, partners thuis, burens, bedrijven, politici maar vooral ook tussen ministeries.

Ik heb de folder goed gelezen, erover gesproken, nagedacht en beslissingen genomen. Ik heb voldoende water en batterijen om met mijn gezin 72 uur door te komen, en langer ook. Ik doe m'n best om weerbaar te zijn en een bijdrage te kunnen leveren als het zover is. Ik zou de overheid willen vragen om ook een folder met weerbaarheidsadviezen onder de ministeries te verspreiden, zodat het Ministerie van Defensie er niet alleen voor staat.

Jessy Lamers werkt al ruim 30 jaar in de techniek en heeft een achtergrond in de cognitieve psychologie. Na functies bij onder meer het Nationaal Lucht- en Ruimtevaartlaboratorium, KLM Engineering & Maintenance en Boer & Croon is zij sinds 2024 Operationeel Directeur bij Thales in Hengelo.

Digitale dementie onder jongeren

Momenteel doen zich ingrijpende veranderingen in de breinen van jongeren voor, die voortkomen uit het intensieve gebruik van digitale technologie.

Door Ronald Siecker

Deze veranderingen blijken daarnaast ook verband te houden met de huidige maatschappelijke problemen rond jongeren. Binnen het onderwijs is hierover nog maar weinig bekend, terwijl deze nieuwe inzichten vanuit de neurowetenschappen juist bijzonder belangrijk zijn voor de ontwikkeling van jongeren. En daarnaast bieden zij ook geheel nieuwe kansen voor het onderwijs.

Men zegt wel dat de jeugd de toekomst heeft. Maar de werkelijkheid is eigenlijk nog veel ingrijpender. Het hele bestaan van ons als mensheid is namelijk gebaseerd op het doorgeven van kennis van de ene generatie naar de volgende. Alleen hierdoor kunnen degenen die ons opvolgen verder gaan waar wij gebleven zijn, in plaats van alles weer van voren af aan zelf te moeten gaan ontdekken. En dit is een essentiële voorwaarde voor een complexe en hoogontwikkelde maatschappij.

Dit maakt onderwijs tot de belangrijkste verantwoordelijkheid die er binnen een samenleving bestaat. Want zonder onderwijs is er op termijn geen economie meer mogelijk; geen industrie, geen cultuur en geen vooruitgang.

Lange tijd is dit alles volkomen vanzelfsprekend geweest, en wel met name de vooruitgang. Het lag voor de hand dat toekomstige generaties meer zouden weten dan wij, verder zouden zijn in wetenschap en techniek, en slimmer zouden zijn. Zo ging het er tenslotte al eeuwenlang aan toe, dus waarom zou dat ooit veranderen? Deze verwachting kun je duidelijk terugzien in veel toekomstverhalen en sciencefiction-televisieseries uit de 20e eeuw. Daarin waren regelmatig kinderen te zien die werden omringd door geavanceerde technologie, zoals sprekende computers en kunstmatige intelligentie. En die al volop mee konden praten over geavanceerde onderwerpen zoals kwantumfysica, waar nu alleen nog maar gespecialiseerde wetenschappers mee bezig zijn. Want voor de verder ontwikkelde generaties na ons, zouden zulke onderwerpen natuurlijk allemaal kinderspel zijn.

Een tijd lang leek deze verwachting ook precies uit te komen. Want door de hele 20e eeuw heen maakte niet alleen de technologie een sprong vooruit, maar werden jonge mensen ook steeds intelligenter. Zo lieten regelmatige onderzoeken zien dat het gemiddelde IQ onder jongeren telkens steeg. Deze vooruitgang wordt het 'Flynn-effect' genoemd, naar de wetenschapper die dit als eerste ontdekte.¹

“Er deed zich namelijk een abrupte verandering voor in de mentale ontwikkeling van jonge mensen. Binnen relatief korte tijd verdween de doorlopende stijging van het IQ, en werd deze vervangen door een significante daling”

Een onverwachte omkeer

Maar na de millenniumwisseling gebeurde er iets opvallends. Er deed zich namelijk een abrupte verandering voor in de mentale ontwikkeling van jonge mensen. Binnen relatief korte tijd verdween de doorlopende stijging van het IQ, en werd deze vervangen door een significante daling. Zodat er nu gesproken wordt van een omgekeerd of negatief Flynn-effect, dat in alle Westerse landen wordt waargenomen.²

Parallel hieraan zien we ook fors toenemende problemen onder jongeren, zoals psychische en gedragsproblemen, toename van drugsgebruik en een fors verergerende criminaliteit. Zo zag men in sommige delen van Duitsland een toename van het geweld onder leerlingen met maar liefst 60% binnen twee jaar tijd.³ Dus wat is er hier aan de hand, en wat betekent dit voor de ontwikkeling van de jeugd en haar toekomst?

Het antwoord hierop lijkt zich te bevinden in een essentieel nieuw inzicht binnen de neurowetenschappen. Ruim een eeuw lang is namelijk gedacht dat ons brein heel vormvast was. Het kon beschadigd raken door trauma's, maar was nauwelijks in staat om zich te herstellen of aan te passen. Pas sinds een jaar of tien weten we dat in werkelijkheid het tegenovergestelde het geval is: ons brein blijkt juist een bijzonder vermogen te hebben om te veranderen en zich aan te passen, wat het zelfs tot op heel hoge leeftijd vasthoudt.⁴

We hebben dus allemaal een heel ander soort brein dan we tot voor kort nog dachten. En wel één dat op een wezenlijk andere manier functioneert, wat ook onverwachte consequenties heeft.

Want inmiddels worden we iedere dag omringd door de computers en kunstmatige intelligentie waar in die oude tv-series over gefantaseerd werd. Maar het effect daarvan

blijkt volkomen anders te zijn dan verwacht. Ons brein wordt namelijk niet spontaan intelligenter, omdat het nu onbeperkte toegang heeft tot kennis en informatie. In plaats daarvan heeft het veel meer weg van een spier. Hoe meer we het gebruiken, des te beter ontwikkelt het zich. Maar wanneer we vaardigheden verwaarlozen, omdat we apparatuur voor ons laten denken, onthouden of ons de weg laten wijzen, dan raken we die ook kwijt.

Dit laatste is iets dat vanwege het intensieve gebruik van mobiele telefoons en andere digitale technologie nu op grote schaal aan het gebeuren is, en wel met name onder jongeren, die de meest gedreven consumenten hiervan zijn. Het gevolg is dat het gebruik van deze tech inmiddels tot *fysieke* veranderingen in hun breinen leidt, die waarneembaar zijn op MRI-scans.⁵

Een nieuw soort jongere met een nieuw soort brein

Deze veranderingen komen rechtstreeks voort uit de manier waarop jonge mensen hun breinen momenteel gebruiken – of dat juist niet doen. Maar daarnaast zijn ze ook één op één te relateren aan de problemen die tegenwoordig rond jongeren in de samenleving spelen.

“Het gebruik van digitale ‘tech’ leidt inmiddels tot *fysieke* veranderingen in hun breinen, die waarneembaar zijn op MRI-scans.”

Zo blijkt het forse gevolgen te hebben voor het verstandelijke deel van ons brein, wanneer we alles wat we willen weten meteen automatisch opzoeken. In plaats van er eerst over na te denken, of in ons geheugen te graven. Onder jongeren zijn deze gevolgen zelfs zo groot, dat neurologen nu spreken over digitale dementie; een dementie-achtig beeld dat de verstandelijke vermogens aantast. Alleen wordt dit niet door een ziekte veroorzaakt, maar komt het voort uit intensief gebruik van digitale media.⁶

Tegelijkertijd kan deze verandering in de jonge breinen niet los worden gezien van trends die momenteel in de meeste Westerse landen plaatsvinden, zoals bijvoorbeeld het dalende IQ. Maar ook de recente PISA-scores, die nog nooit eerder zo slecht waren, zijn daar een voorbeeld van. Deze toonden namelijk dat de taalbeheersing van 15-jarigen nu zo zwak is, dat maar liefst één op de drie als functioneel analfabeet geldt.^{7 & 8}

Maar de effecten van het gebruik van digitale technologie reiken – helaas – veel verder dan alleen maar het verstand. Zo zien we ook een aantasting van de insula in jonge breinen.⁹ Iets dat op zich al ingrijpende gevolgen kan hebben, omdat deze simpel gezegd het ‘rempedaal’ van ons brein vormt. Dit deel van onze hersenen zegt tegen ons ‘doe dat nou maar liever niet’, wanneer we in verleiding worden gebracht door iets wat eigenlijk niet zo verstandig is. Waardoor jongeren met een gebrekkig functionerende insula, dus ook veel vatbaarder zullen zijn voor verslavingen.

En dan zijn er nog de spiegelneuronen, die een subtiel maar belangrijk deel van ons brein vormen.¹⁰ Deze laten ons namelijk de emoties van anderen meevoelen, en zijn dus essentieel voor het ervaren van empathie. Al blijken ze ook een grote rol te spelen in leerprocessen, omdat ze het mogelijk maken om na te doen wat ons voor wordt gedaan.

Wanneer jonge mensen meer naar hun telefoons kijken dan naar elkaar, en zelfs daarop liever via teksten met elkaar communiceren dan rechtstreeks met elkaar te praten, blijkt dit funest te zijn voor hun spiegelneuronen. Die overigens nog een extra negatieve boost hebben gekregen tijdens de isolatie in de COVID-19-periode.¹¹

“Wanneer we naar de veranderingen in jonge breinen kijken, lopen we voor het eerst sinds het ontstaan van ons als mensheid het risico om te *de-evolueren*.”

Gebrekkig functionerende spiegelneuronen brengen dus ook een verminderd empathisch vermogen met zich mee. Wat betekent dat jongeren veel minder remmingen zullen voelen om gewelddadig gedrag te vertonen, of de criminaliteit in te gaan. Immers is het zonder medegevoel heel gemakkelijk om anderen wat aan te doen, en je puur op je eigen behoeftebevrediging te richten.

Niet toevallig is ook dit een trend die momenteel in de maatschappij wordt waargenomen. Zo worden steeds meer jongeren verdacht van misdrijven, en is inmiddels al een kwart van alle verdachten van misdrijven jonger dan 23 jaar.¹²

Daarbij is men soms verbijsterd over hoe emotioneel en gemakkelijk jonge kinderen momenteel met zware criminaliteit omgaan. Zo is er recent door de politie een lokbericht geplaatst, waarin iemand gezocht werd die tegen betaling een bom wilde plaatsen. Meteen binnen de eerste drie dagen hadden zich daarop al ruim vijftig jongeren voor deze klus aangemeld.¹³

Maar dat dit geen specifiek Nederlands probleem is, blijkt eruit dat men in onze buurlanden precies dezelfde ervaringen heeft. In Duitsland bood zich bijvoorbeeld enige tijd

geleden een 14-jarig meisje online als huurmoordenaar aan. Nadat zij daadwerkelijk werd ingehuurd, is zij met een kapmes het beoogde slachtoffer te lijf gegaan. Daarbij zegde ze vooraf nog een afspraak af met vrienden via de terloopse tekst: “Ik ben in Herne, moet iemand vermoorden.”¹⁴

Een dieperliggend probleem

In een artikel als dit kan ik natuurlijk alleen maar enkele korte voorbeelden en statistische gegevens opsommen.

Maar deze worden weerspiegeld in de ervaringen van honderden jongerenwerkers, onderwijzers, jobcoaches, politieagenten, leerplichtambtenaren en therapeuten met wie ik de afgelopen jaren gesproken heb. Vrijwel allemaal meldden zij ervaringen passend bij deze ontwikkelingen.

Toch vormen al die persoonlijke verhalen, net als de wetenschappelijke gegevens die ik hier noem, alleen maar puzzelstukjes. Het zijn kleine elementen van een veel groter proces, waarvan op dit moment vrijwel niemand een compleet overzicht heeft en waarvan de essentie op het volgende neerkomt:

Ons brein vormt de maatschappij want de wereld zoals die door ons mensen is ingericht, vormt veel meer een weerspiegeling van de eigenschappen in ons brein dan we zelf vaak beseffen. Maar tegelijkertijd blijkt de maatschappij ook de structuur van ons brein te bepalen. En wel op een veel wezenlijkere en diepgaandere manier dan we tot pakweg tien jaar geleden überhaupt konden vermoeden.

De factor digitale technologie heeft een nieuwe component in dit samenspel gebracht. Want met de kracht van onze breinen hebben we geavanceerde digitale *tech* ontwikkeld, die ons nu heel snel steeds meer taken uit handen kan nemen. Maar tegelijkertijd blijkt het feit dat we onze breinen daardoor minder hoeven te gebruiken, de vermogens daarvan ernstig aan te tasten en wel op concrete en meetbare manieren, die nu al hun weerslag hebben op het gedrag van – vooral jonge – mensen in de samenleving.

“Wanneer een brein afhankelijk is geworden van een mobieltje, is dit als een mens die afhankelijk wordt van een rolstoel.”

We hebben hier dus werkelijk met een nieuwe situatie te maken en niet met ‘gewoon’ een oudere generatie die het niet eens is met wat jongeren doen. Want wanneer we naar de veranderingen in jonge breinen kijken, lopen we voor het eerst sinds het ontstaan van ons als mensheid het risico om te *de-evolueren*. En wanneer dat gebeurt, voorspelt het in de natuur meestal niet veel goeds voor de toekomst van een soort.

Een nieuw soort antwoord

Sinds enige tijd is er, als reactie op deze ontwikkeling, een opkomende trend om digitale technologie van jongeren weg te willen houden. Bijvoorbeeld door een verbod op mobieltjes in de schoolklassen. Helaas is dit om twee redenen geen oplossing.

Ten eerste bereidt dit jongeren niet voor op een maatschappij waarin digitale *tech* en AI juist een steeds grotere rol zullen gaan spelen. En ten tweede *herstellen daardoor hun breinen niet*.^{15 & 16} Want wanneer een brein afhankelijk is geworden van een mobieltje, is dit als een mens die afhankelijk wordt van een rolstoel. En zo iemand gaat niet spontaan weer lopen, wanneer je simpelweg die rolstoel afpakt. Daar is een doelgericht revalidatietraject voor nodig, om de vaardigheden terug te winnen die je verloren hebt.

Wat onze maatschappij nu nodig heeft, is een onderwijssysteem dat de ontwikkeling van het brein op een hele nieuwe manier centraal stelt. En erop gericht is om de vaardigheden daarvan doelgericht in stand te houden en te helpen ontplooien.

Dit betekent dat ook de huidige wetenschappelijke kennis en inzichten hierin moeten worden meegenomen. Want tot nu toe is het helaas zo dat de vooruitgang in de neurowetenschappen nog maar nauwelijks doorwerkt in de praktijk van onderwijs en beleid. En juist nu onze breinen zulke ingrijpende veranderingen doormaken, kan het onderwijs niet stil blijven staan.

Daarbij zijn het juist deze inzichten die de mogelijkheid bieden tot werkelijke onderwijsvernieuwing. Al is het maar

doordat we nu kunnen zien hoe verschillend en individueel de breinen van mensen eigenlijk zijn. Iets dat unieke mogelijkheden biedt om leermethoden effectiever te maken, door ze beter af te stemmen op de persoonlijke mentale eigenschappen.

Want is de ultieme vorm van liberalisme in het onderwijs tenslotte niet om zelf zeggenschap over je brein te krijgen? Om zelf te kunnen bepalen hoe je het ontwikkelt en vormgeeft, en te kunnen kiezen welke vaardigheden je wilt uitbesteden aan digitale technologie en welke je wilt behouden? De kennis daarvoor is er, en de wetenschappelijke inzichten zijn er. De vraag is nu of we bereid zijn vernieuwend genoeg te denken om deze ook daadwerkelijk toe te passen.

Ronald Siecker is arts en neurobioloog. Hij is tevens de oprichter van het bedrijf Cheprion BV, dat al sinds twintig jaar neurowetenschappelijke kennis inzet om strategieën en projecten voor organisaties te ontwikkelen.

Ronald Siecker | foto: Johannes Abeling

“De vooruitgang in de neurowetenschappen werkt nog maar nauwelijks door in de praktijk van onderwijs en beleid.”

1. Lisa Trahan, Karla K. Stuebing, et al, “The Flynn effect: a meta-analysis”, *Psychological Bulletin*, 2014 September; 140(5): 1332–1360.
2. Edward Dutton, Dimitri van der Linden, et al, “The negative Flynn Effect: A systematic literature review”, *Intelligence*, Volume 59, November–December (2016): Pages 163–169.
3. Sandra Hermes, “Polizei-Statistik: Gewalt an Schulen nimmt bundesweit zu”, *Deutsches Schulportal der Robert Bosch Stiftung*, 17 september 2025, <https://deutsches-schulportal.de/schulkultur/polizei-statistik-gewalt-an-schulen-nimmt-bundesweit-zu/>.
4. José J. Otero, “Neural Regeneration a Century after Ramón y Cajal’s Decree”, *The American Journal of Pathology*, Vol. 188, No. 1 (2018).
5. John S. Hutton, Jonathan Dudley, et al, “Associations Between Screen-Based Media Use and Brain White Matter Integrity in Pre-school-Aged Children”, *JAMA Pediatrics*, vol. 174, No 1 (2020).
6. Zeeshan Ali, Jayaprakash Janarthanan, et al, “Understanding Digital Dementia and Cognitive Impact in the Current Era of the Internet: A Review”, *Cureus*, vol. 16(9) (2024).
7. Martina Meelissen, Nathalie Maassen, et al, *Resultaten PISA-2022 in vogelvlucht*, Enschede: Universiteit Twente 2023.
8. “PISA: Duitse scholieren slechter dan ooit”, *Duitsland Instituut*, <https://duitslandinstituut.nl/artikel/57569/pisa-duitse-scholieren-slechter-dan-ooit>.
9. Juliane Horvath, Christina Mundinger, et al, “Structural and functional correlates of smartphone addiction”, *Addictive Behaviors*, vol. 105 (2020).
10. Sourya Acharya, Samarth Shukla, “Mirror neurons: Enigma of the metaphysical modular brain”, *Journal of Natural Science, Biology and Medicine*, vol. 3(2) (2012): 118–124.
11. Carlijn van den Boomen, Anna C. Praat, et al, “The effects of Covid-19 related policies on neurocognitive face processing in the first four years of life”, *Developmental Cognitive Neuroscience* nr. 72 (2025).
12. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Kwart van alle verdachten van misdrijven jonger dan 23 jaar*, Den Haag: CBS (2024).
13. “Lokbericht politie: vijftig jongeren reageren op oproep voor explosie”, *Omroep Flevoland*, 16 januari 2026, <https://www.omroep-flevoland.nl/nieuws/456285/lokbericht-politie-vijftig-jongeren-reageren-op-oproep-voor-explosie>.
14. “14-Jähriger sollte Familienvater töten: ‘Ich bin in Herne, muss jemanden umbringen’”, *Focus online*, 4 mei 2023, https://www.focus.de/panorama/welt/mit-machete-den-finger-ab-maedchen-14-fuer-auftragsmord-angeheuert-jetzt-steht-familie-vor-gericht_id_190193903.html.
15. Claire Cameron, “School cell phone bans may boost student well-being—but not test scores, new study suggests”, *Scientific American*, 4 mei 2026, <https://www.scientificamerican.com/article/school-cell-phone-bans-may-boost-student-well-being-but-not-test-scores-new-study-suggests/>.
16. Hunt Allcott, E. Jason Baron, et al, *The effect of school phone bans: national evidence from lockable pouches*, (Cambridge: National Bureau of Economic Research, 2026).

Vestigingsklimaat

Van de redactie

Drie vragen aan Ton van Nimwegen

“Het is kortzichtig om te denken dat het verhuizen van een groot bedrijf naar het buitenland niet zo erg is.”

Het vestigingsklimaat staat de laatste jaren steeds vaker centraal in het politieke en maatschappelijke debat. Daarom vroegen wij aan Ton van Nimwegen drie vragen over hoe Nederland aantrekkelijk kan blijven voor bedrijven, wat de verhouding is tussen multinationals en het mkb, en welke rol vertrouwen, regelgeving en ondernemerschap daarin spelen. Ton van Nimwegen is de nieuwe partijvoorzitter van de VVD. Hiervoor werkte hij ruim dertig jaar in de internationale bankwereld, onder meer bij ABN AMRO en Rabobank, en was eerder penningmeester van het VVD-hoofdbestuur. Daarnaast promoveerde hij op het onderwerp ethiek in het bankwezen.

Zit er een grens aan hoever je moet gaan om bedrijven hier te houden?

De discussie over het vestigingsklimaat gaat zelden slechts alleen en echt over bedrijven. Het gaat over iets fundamenteels: hoe we als land omgaan met vrijheid, verantwoordelijkheid en zekerheid.

Vanuit liberaal perspectief is het antwoord helder. Vrijheid betekent ruimte om te ondernemen. Die vrijheid bestaat alleen binnen een sterke rechtsstaat, met duidelijke spelregels. De overheid moet betrouwbaar zijn, niet afhankelijk. Als bedrijven vertrekken omdat Neder-

land zichzelf vastzet in regels en onzeker beleid, dan ligt het probleem bij ons. Niet bij hen.

Maar er is wél een grens. Een overheid moet nooit chan-tabel worden. We gaan niet ieder bedrijf koste wat kost vasthouden. Publieke belangen, zoals ieders veiligheid, onze rechtsstaat en maatschappelijk draagvlak, gaan voor. Juist daarom is het zo belangrijk dat we het speelveld op orde hebben. Zodat bedrijven hier blijven omdat Nederland aantrekkelijk en consistent is, niet omdat we uitzonderingen maken.

Ik had de afgelopen vele jaren vanuit mijn werk als bankier natuurlijk veel contacten met internationale bedrijven die in Nederland actief zijn of wilden worden, en ook met Nederlandse bedrijven met veel internationale activiteiten.

Ton van Nimwegen

En wanneer we het dan over vestigingsklimaat hadden, kwam vaak het woord ‘voorspelbaarheid van regelgeving’ naar boven. Ik merkte dat het voor veel bedrijven belangrijk is dat ze kunnen vertrouwen op een betrouwbare overheid waarin voorspelbare regelgeving niet voor verrassingen zorgt.

Wij willen als VVD natuurlijk altijd minder regelgeving, we willen het ondernemers makkelijker maken om te ondernemen. We willen niet dat grote ondernemingen verhuizen naar Amerika of Engeland, want daarmee verzwakken we het hele ecosysteem rondom deze multinationals, met name ook veel MKB-bedrijven en daarmee dus werkgelegenheid in de volle breedte.

Ik heb hier altijd veel gesprekken over gevoerd met klanten van de bank, wij wilden hen immers ook altijd helpen met hun bancaire zaken, niet alleen voor de bank maar juist voor de hele Nederlandse economie. Het is kortzichtig om te denken dat het verhuizen van een groot bedrijf naar het buitenland niet zo erg is. Het is wel erg, want daarmee gaat innovatiekracht, ondernemerschap, werkgelegenheid, ecosystemen met MKB-bedrijven, allemaal verloren. Wij zijn een handelsland, kijken altijd over de grenzen, en laten we dus ook vooral ons vestigingsklimaat zo gunstig mogelijk maken met zo min mogelijk regels, want daarmee kunnen we ook onze kinderen en kleinkinderen in de toekomst aan banen helpen én onze welvaart en welzijn blijven verbeteren.

“Stilstand is uiteindelijk het grootste risico voor zekerheid. Want mensen vragen niet om minder vrijheid. Ze vragen om grip.”

Is er volgens jou een scheve balans in aandacht of beleid tussen multinationals en kleinere ondernemers?

Tegelijk moeten we oppassen voor de beeldvorming. Alsof het alleen om multinationals gaat. Alsof het mkb achteraan bungelt. Dat is een vals frame. Onze economie is een ecosysteem. Grote bedrijven trekken innovatie, investeringen en banen aan. Het mkb vormt de ruggengraat daaromheen, voor diensten, voor producten, voor onze leefbaarheid. Het één kan niet zonder het ander.

In het debat zie je soms wel een scheve balans. In beleid hoeft dat niet zo te zijn. Het is logisch dat grote bedrijven veel aandacht krijgen: ze zijn zichtbaar en geopolitiek relevant. Maar dat ontslaat ons niet van de plicht om het mkb centraal te blijven stellen in lasten, regeldruk en ruimte om te ondernemen. Gelijkwaardigheid is hier het liberale uitgangspunt: niet iedereen hetzelfde behandelen, maar iedereen eerlijk behandelen binnen zijn of haar rol in de economie.

En de discussie of het dan over heel grote multinationals of kleinere MKB-bedrijven gaat, is eigenlijk veel minder relevant, want zij leven natuurlijk allemaal met elkaar in ecosystemen. Daarom is het juist zo belangrijk dat wij grote bedrijven naar Nederland weten te trekken, want het hele ecosysteem dat er om dat soort bedrijven wordt gebouwd aan kleinere MKB-bedrijven, toeleveranciers, etc., is natuurlijk wat al die werkgelegenheid en economische groei geeft. En daarmee welzijn en welvaart voor onze hele samenleving.

“De overheid moet betrouwbaar zijn, niet afhankelijk.”

Vestigingsklimaat gaat vaak over beleidskeuzes, maar er zit ook een culturele kant aan. Denk jij dat er onder Nederlanders/Europeaanen een klimaat van angst heerst?

De echte vraag ligt ergens anders. In heel Europa, en vaak ook in Nederland, zie je een reflex van terughoudendheid. Twijfel over groei. Of erger: de roep om krimp. Wantrouwen richting technologie. Angst voor verandering. Terwijl de wereld om ons heen versnelt.

In zekere zin is er sprake van een klimaat van angst. Niet irrationeel, maar wel risicomijdend. Angst om grip te verliezen, om achter te blijven, om de rekening te betalen van verandering. Maar die angst vertaalt zich te vaak in beleid dat stilstand organiseert. En stilstand is uiteindelijk het grootste risico voor zekerheid.

Want mensen vragen niet om minder vrijheid. Ze vragen om grip, om perspectief, om een land waarin werken loont, een koophuis bereikbaar is en de toekomst niet steeds verder weg lijkt. Kortom, ze willen een plek waar ze een fijn leven kunnen opbouwen.

Daar zit ook de spanning in het debat over vestigingsklimaat. Want een beter vestigingsklimaat betekent vaak minder regels. En minder regels voelt voor veel mensen als minder bescherming.

Hoe verdedig je dat? Door eerlijk te zijn over wat zekerheid écht betekent. Zekerheid komt niet uit regels alleen. Zekerheid komt uit een sterke eco-

nomie. Uit banen. Uit groei. Uit een overheid die kan investeren in zorg, veiligheid en onderwijs. Zonder groei wordt zekerheid een belofte zonder dekking.

De liberale gedachte is dan ook geen ideologisch dogma, maar een praktische keuze. Groei is geen doel op zich. Het is de voorwaarde voor alles wat we willen beschermen: onze veiligheid, onze voorzieningen, onze manier van leven.

Daarom is deregulering ook geen doel op zich. Het gaat niet om minder regels omdat dat “lekker liberaal” klinkt. Het gaat om betere regels. Minder bureaucratie waar die verstikt. Meer duidelijkheid waar die ontbreekt. Een overheid die levert op haar kerntaken, en verder ruimte laat.

Vrijheid en verantwoordelijkheid gaan daarbij hand in hand. Bedrijven krijgen ruimte, maar dragen ook bij. De overheid laat los waar het kan, maar staat stevig waar het moet. Dat is de balans. Vrijheid en zekerheid zijn geen tegenpolen. Ze zijn afhankelijk van elkaar. Dat is misschien wel de kern van het debat waar we middenin zitten. De vraag is of we nog durven te kiezen voor een land dat vooruit wil. Wat mij betreft is dat een volmondig ‘ja!’

Hoofdkantoor van Shell in Londen

Dient het klassiek liberalisme de welvaart nog?

door Eric Wiebes

In de afgelopen decennia ging het publieke debat nauwelijks over behoud of groei van welvaart. Dat was goed verklaarbaar: welvaart werd beleefd als een gegeven, waarbij politieke groeperingen meer heil verwachtten van een pleidooi voor *herverdeling* van welvaart, dan van *vergroting* van welvaart. Van liberale zijde bestond wat meer belangstelling voor ‘de grootte van de taart’, waarbij voorwaardenscheppend beleid het dominante liberale recept was; beheersing van administratieve lasten en regeldruk, faciliterend fiscaal beleid, lage drempels voor internationale handel, een goed opgeleide beroepsbevolking en sterke instituties. Actieve industriepolitiek, met een kiezende of participerende overheid, was niet aan de orde. Dat liberale recept heeft decennia goed gewerkt en ons grote welvaart gebracht.

In de wereldhandel zijn de kaarten recent opnieuw geschud. Daardoor zijn gerechtvaardigde twijfels gerezen of dit recept nog steeds werkt. En of de hapering tijdelijk is, of dat het liberalisme op zoek moet naar

een nieuw recept. Immers, als de omstandigheden duurzaam zouden zijn veranderd, en de regels van de wereldhandel zouden zijn herschreven, dan mag van een vitaal liberalisme een nieuw antwoord worden verwacht. Bevordering van welvaart is een geaccepteerde publieke taak. De wereldhandel begon te versnellen toen ik op de middelbare school zat. Ik beleefde de aftrap van die versnelling door het filmpje van Milton Friedman uit 1980, dat liet zien hoe een eenvoudig potlood tot stand was gekomen door

“In de wereldhandel zijn de kaarten recent opnieuw geschud.”

mondiale samenwerking en handel in allerlei processtappen. Het fascineerde me dat de mensheid blijkbaar in staat was om voor elkaar producten te maken, zonder dat we elkaar zelfs maar kennen, en zonder dat we bij elkaar in de buurt wonen. En dat die manier van produceren ook nog heel efficiënt blijkt te zijn. Daarmee herontdekte ik het werk van David Ricardo (geen Italiaan maar een Brit), die op uiterst elegante wijze had aangetoond dat internationale handel tot voordeel strekte van zowel het exporterende als het importerende land. Centraal staat daarin het begrip ‘comparatieve voordelen’, dus activiteiten waar landen het beste in zijn, niet in vergelijking met andere landen maar in vergelijking met hun andere activiteiten. In de decennia daarna zijn door die wereldhandel, geheel in de geest van Ricardo, twee miljard mensen uit de armoede getild. Een prestatie van de mensheid waarbij vergeleken de maanlanding een schoolreisje was.

Eric Wiebes

“Laat mij de positie innemen dat de oorlogen en de Amerikaanse president de zaak wel aan het rollen hebben gebracht, maar dat die niet de oorzaak zijn.”

Een consequentie van Ricardische wereldhandel is dat het ene land dominant wordt in dit en het andere in dat – landen worden van elkaar afhankelijk. Is dat erg? Waarom zou het? Landen die wederzijds afhankelijk zijn, zijn terughoudender met oorlogvoering en meer bereid tot onderlinge ordenende afspraken. Maar het speelveld overziend is het niet helemaal zo gelopen. De onderlinge afhankelijkheden hebben zich niet symmetrisch ontwikkeld. De uitgesproken inzet van China was om zo min mogelijk afhankelijk te worden van anderen, en anderen zo veel mogelijk afhankelijk te maken van China. Die positie heeft geleid tot Chinese dominantie in allerlei vormen van innovatie en fabricage, en sterke posities in infrastructuur. De Verenigde Staten werden dominant in diensten, zagen hun positie in productie teloorgaan, maar hebben wel net op tijd onder Bush ingezet op energieonafhankelijkheid. En Europa? Tja, Europa.

In theorie hoeven zelfs asymmetrische afhankelijkheden geen probleem te zijn. Ook als de VS vooral diensten levert, China vooral produceert en Europa van beide een beetje doet, dan nog is internationale handel voordelig voor alle partijen. Een nuttig arrangement onder bevriende regio's in de wereld. Maar wat als de vriendschap is verdwenen? Je hoeft geen hoogleraar in speltheorie te zijn om te zien dat als wederzijdse afhankelijkheden uitmonden in enkelzijdige afhankelijkheden, én landen geen vrienden meer zijn, er zich andere afwegingen aandienen. Afhankelijkheden creëren machtsposities. Waarom zou een land zich blijven houden aan stelsels en afspraken als die de machtspositie van niet-bevriende naties verder vergroot? In dat licht kan de recente mondiale omslag in hoe machtsblokken met ons en met elkaar omgaan worden begrepen. De vraag is of die omslag tijdelijk is. Immers, oorlogen eindigen ooit en Amerikaanse regeringen maken plaats voor andere Amerikaanse regeringen. Laat mij de positie innemen dat de oorlogen en de Amerikaanse president de zaak wel aan het rollen hebben gebracht, maar dat die niet de oorzaak zijn. En om die reden is te verwachten dat vrede en Amerikaanse verkiezingen ons niet snel zullen terugbrengen in de wereld van Ricardo en de multilaterale afspraken.

De omslag van een Ricardianse, onbelemmerde handelsorde naar inzet van handelsbeleid ten behoeve van macht, doet denken aan een prisoners dilemma. Voor elke speler verleidelijk op de korte termijn, maar uiteindelijk nadelig voor de welvaart. Of spelers dat welvaartsverlies ook op lange termijn weten te compenseren door uitoefening van de verkregen macht, is alleen rijp voor speculatie.

Terug naar de welvaart. Het einde van het Ricardo-tijdperk is niet het enige dat ondertussen is veranderd. We bespreken de vergrijzing van de bevolking al enige jaren, maar vooral als een wat abstracte dreiging, die speelt in een verdere toekomst. Maar die toekomst is nu. Vergrijzing zorgt voor een krimpende beroepsbevolking als aandeel in de bevolking. En dat beperkt onze potentiële economische ontwikkeling. In de jaren '60/'70 deden zich economische groeicijfers van 6% of meer voor. Wat we toen normaal vonden zou nu een wereldwonder heten. Over de periode 2015-2024 groeide onze economie nog met gemiddeld 2%, terwijl het toen al dringen was bij de jaarlijkse koopkrachtdiscussie. Inmiddels zitten we nog net boven de 1%, maar vlak na deze kabinetsperiode duiken we daaronder, waardoor, geraamde bevolkingsgroei meegerekend, de welvaart per capita nauwelijks meer toeneemt. In de afgelopen decennia hebben we natuurlijk ook perioden met lagere economische groei meegemaakt, maar die waren steeds *conjunctureel* van aard, terwijl we nu een *structureel* lager groeipotentieel hebben, nog los van conjunctuur, oorlogen, energiecrises en virussen. Bovendien worstelen we met knelpunten zoals op de arbeids-

“Als we energie niet aanpakken, nemen onze afhankelijkheden snel verder toe.”

markt, in de fysieke ruimte en qua milieuruimte. Al met al is dit voor de meesten van ons een onwennig vooruitzicht. Welvaart is geen gegeven meer.

Tegen de achtergrond van minder financiële ruimte lopen ook de bestedingen structureel op. Alleen al binnen deze kabinetsperiode, voorgenomen bezuinigingen meegerekend, lopen de zorgkosten op met EUR 20 miljard per jaar. De sociale lasten lopen op met nog eens EUR 20 miljard per jaar. De uitgaven aan defensie moeten ook met structureel EUR 20 miljard per jaar omhoog, waarvan in deze kabinetsperiode al een eerste stap van EUR 8 miljard per jaar wordt gezet. Nauwelijks extra welvaart, wel structureel flink hogere uitgaven. Ziet u de koopkrachtdiscussie al voor zich?

In deze situatie ligt de vraag op tafel hoe we verder moeten nu welvaart geen gegeven meer is en Ricardo aan kracht heeft ingeboet. In het Ricardo-tijdperk hadden we een duidelijk recept, maar in welk tijdperk met welk recept komen we nu terecht? Een wereld waarin landen interacteren op basis van belangen en eenzijdige afhankelijkheden komt terecht in de sfeer van een andere oude bekende: Machiavelli (wél een Italiaan). Die stond niet bekend om zijn pleidooi voor voorwaardenschepend beleid! Dat klinkt onprettig, maar goed nieuws is dat ook een Machiavelliaanse wereld recepten kent om welvaart te vergaren en de orde te bewaren. Die recepten zie ik nog maar beperkt terug in het debat, en alle vergen nog nadere overweging, maar voor de vuist weg alvast het volgende:

Meer energie van eigen bodem

Helemaal bovenaan de afhankelijkheidsladder staat energie. Energieleverende landen hebben Europa in hun greep, en met de huidige energieprijzen heeft onze energie-intensieve industrie, chemie en staal voorop, geen toekomst. Ofwel, als we energie niet aanpakken, nemen onze afhankelijkheden snel verder toe.

Sinds het Klimaatakkoord is de duurzaamheidsagenda leidend en energiebeleid volgend. Meer energie van eigen bodem betekent sowieso uitstootloze energie - we hebben immers niks anders. Daarmee is (Europees) energiebeleid

altijd ook klimaatbeleid, maar andersom geldt dat niet (CCS vermindert bijvoorbeeld wel de uitstoot maar niet onze onafhankelijkheid). Vraag is dus of we de volgorde niet zouden moeten omdraaien; versneld inzetten op eigen energie, dan krijg je duurzaamheid er gratis bij!

Echter, energie van eigen bodem is niet automatisch goed betaalbaar; sterker nog, als het voordelig was geweest, dan hadden we er allang in geïnvesteerd. Er moet dus geld bij. Maar zijn overheidssubsidies op (schaarsel!) energie niet onverstandig? In de wereld van Ricardo is goedkope energie op staatskosten zelfs héél onverstandig – echt iets voor Venezuela. Maar in de wereld van Machiavelli kan het laag houden van energieprijzen voor cruciale sectoren noodzaak zijn.

Aanpakken van de meest kritieke afhankelijkheden

Als we langer doorgaan met Ricardianse instrumenten in een Machiavelliaanse wereld, dan worden we steeds meer eenzijdig afhankelijk. Hele sectoren kunnen verdwijnen, de industrie voorop. Vraag is hoe we die sectoren behouden. Het Europese debat gaat veel over (overheids-) investeringen en overheidssteun. Maar er is al decennia ervaring met een ander instrument, vaak geadviseerd door IMF en Wereldbank, hoewel recent in diskrediet geraakt, en zeker niet voor de hand liggend in een Ricardo-wereld: heffingen! Importheffingen kunnen helpen afhankelijkheden op termijn te verminderen, mits selectief ingezet

“Hele sectoren kunnen verdwijnen, de industrie voorop. Vraag is hoe we die sectoren behouden.”

op kritieke sectoren waar Europa een reëel handelingsperspectief heeft (dus geen regime naar Amerikaanse snit!). Klopt, in een wereld van Ricardo verminderen heffingen de welvaart, en ze staan haaks op het liberale recept van totnogtoe. Maar in een wereld van Machiavelli een van de schaarse instrumenten om afhankelijkheden te verminderen en onze welvaart te beschermen. Is het ons die liberale stijlbreuk waard?

Radicaal verhogen productiviteit

Zonder verhoging van de arbeidsproductiviteit blijven we in Europa en Nederland een onderliggende partij. Welvaart is geen wedstrijd en geen *zero-sum game*, maar zonder economisch gewicht geen geopolitiek gewicht. Het aantal

“Zonder verhoging van de arbeidsproductiviteit blijven we in Europa en Nederland een onderliggende partij.”

werkenden zal met de vergrijzing niet wezenlijk toenemen, in het aantal gewerkte uren per werkende zit weinig rek meer, dus we moeten het hebben van een hogere productiviteit.

Onderzoek toont aan dat productiviteitsverhoging eerst en vooral gedreven wordt door private en publieke investeringen in productieve activa en innovatie. Daarbinnen kunnen regels en procedures knellend zijn, en helpt de structuur van de Unie ons niet, zoals omstandig toegelicht in de studies van Letta, Draghi en Wennink. Draghi rekent ons voor dat we circa 3% van ons bruto binnenlandse product extra zullen moeten investeren. Weer een noodzakelijke uitgave die niet beschikbaar is voor koopkrachtverhoging. Voor Nederland specifiek is ook de sectormix weinig behulpzaam; juist de minder productieve sectoren hebben de laatste twee decennia een onevenredig beslag gelegd op arbeidsaanbod, waarvan een aanzienlijk deel laag opgeleide arbeidsmigranten. Ook hier weer een denkrichting die een sterkere en andere rol van de overheid zou vergen. Ook hier weer een liberale stijlbreuk.

Uitspelen economische machtsinstrumenten

Nóg meer vloeken in de kerk van Ricardo is de inzet van machtsinstrumenten in internationale handelsrelaties. Naast de al genoemde importheffingen valt te overwegen

een doorslaggevend overheidsaandeel in kritieke ondernemingen, om te zorgen dat de bedrijvigheid en de kennis aan Nederland of Europa gebonden blijven, of voorwaarden stellen aan buitenlandse partners voor de toegang tot Nederlandse sterktes zoals in de sfeer van logistiek, semiconductors of nucleaire infrastructuur. Deze maatregelen vergen nog meer overheidsinterventies en liggen daarmee nog verder af van het aloude liberale recept.

Al met al is dit geen beeld waar we in het Ricardo-tijdperk aan gewend zijn geraakt: een kiezende en sturende overheid, die aanmoedigt én ontmoedigt, die actief en selectief intervenueert en investeert in kritieke sectoren, die handelsbelemmerende maatregelen zoals heffingen en voorwaarden inzet, die inzet op energie en basisproducten van eigen bodem en klimaatdoelen ziet als uitkomst van energiebeleid in plaats van andersom. Is dat onliberaal? Wel als je een kleine terughoudende overheid als eigenstandig doel ziet. Misschien niet als je vindt dat een overheid moet doen wat noodzakelijk is en wat alleen een overheid kan doen om onze positie in de wereld, en daarmee onze welvaart veilig te stellen. Is het riskant? Jazeker. Een sturende overheid kan verkeerd kiezen, kan publieke middelen verkwisten met investeringen die achteraf verkeerd blijken te zijn, en kan onvoorziene reacties uitlokken van statelijke tegenpartijen. Maar de vraag die we snel moeten beantwoorden is of we inmiddels in een situatie zijn beland waarin niks doen nog risicovoller is. Dat zou vragen om een nieuw liberaal antwoord. Laten we dat gesprek voeren.

Eric Wiebes is Delfts ingenieur, afgestudeerd op het terrein van energie. Hij heeft de helft van zijn loopbaan in de private sector en de andere helft in de publieke sector gewerkt. In de private sector werkte hij onder andere in de energie-sector en was hij partner in een strategische adviesfirma. In de publieke sector was hij ambtenaar, en bestuurder in op gemeentelijk en Rijksniveau.

Deze column verwoordt de persoonlijke standpunten van de auteur. Wilt u hierop reageren? Stuur dan uw reactie naar redactie@liberaalkompas.nl.

“Een kiezende en sturende overheid, die inzet op energie en basisproducten van eigen bodem en klimaatdoelen ziet als uitkomst van energiebeleid in plaats van andersom.”

Hoe meten we de kwaliteit van ons bestaan

Voorbij BBP naar brede welvaart en verder

Is het BBP nog wel een goede maatstaf voor welvaart als het ongelijkheid, milieuschade en welzijn buiten beschouwing laat? De opkomst van brede welvaart biedt een alternatief,

Vondelpark | Hollandfoto.net

door Herman de Jong

Hoe meten we welvaart en veranderingen daarin? Deze vraag vormt een centraal thema binnen de economische wetenschap en het beleidsdebat. Lange tijd gold het bruto binnenlands product (BBP) als de belangrijkste indicator voor het meten van economische vooruitgang en maatschappelijk welzijn. Het BBP meet de totale waarde van goederen en diensten die binnen een land via markt en overheid worden geproduceerd en verhandeld, en

die daarmee inkomen genereren. Wanneer dit getal wordt gedeeld door de totale bevolking ontstaat het gemiddeld inkomen per hoofd, een veelgebruikte benadering van materiële welvaart.

Daarnaast groeit het besef dat het BBP slechts een gedeeltelijk en soms misleidend beeld geeft van welvaart. In dit artikel wordt betoogd dat een herijking van welvaartsmeting noodzakelijk is om tot goede beleidsvorming te komen, waarbij zowel de beperkingen van traditionele indicatoren als alternatieve benaderingen worden geanalyseerd.

Beperkingen van het BBP: overschatting en onderschatting

Hoewel het BBP een nuttige maatstaf is voor economische activiteit, kent het belangrijke beperkingen als indicator van maatschappelijke welvaart. Deze beperkingen kunnen zowel leiden tot overschatting als onderschatting van de kwaliteit van ons bestaan.

Een eerste probleem betreft inkomensongelijkheid. Het BBP per hoofd is een gemiddelde en zegt niets over de verdeling van inkomen binnen een samenleving. Wanneer economische groei vooral ten goede komt aan een kleine groep, kan het gemiddelde inkomen stijgen zonder dat de meerderheid van de bevolking hiervan profiteert. Onderzoek van Thomas Piketty laat zien dat de inkomens- en vermogensongelijkheid in veel westerse landen sinds de jaren zeventig aanzienlijk is toegenomen.² Dit ondermijnt de representativiteit van het gemiddelde inkomen als maatstaf voor welvaart.

Een tweede probleem is dat het BBP geen rekening houdt met negatieve externe effecten, met name op het gebied van milieu en duurzaamheid. De economische groei van de afgelopen decennia is gepaard gegaan met aanzienlijke milieuschade, waaronder klimaatverandering en uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Reeds

“Het besef groeit dat het BBP slechts een gedeeltelijk en soms misleidend beeld geeft van welvaart.”

in de jaren zeventig wees de Club van Rome op de grenzen aan groei. Het BBP registreert deze negatieve effecten echter niet, waardoor een vertekend beeld van welvaart ontstaat.

Daartegenover staat dat het BBP ook kan leiden tot een onderschatting van welvaart. Zo zijn de prijzen van veel duurzame consumptiegoederen in de loop der tijd sterk gedaald, terwijl de kwaliteit en diversiteit van goederen en diensten aanzienlijk zijn toegenomen. Moderne voorzieningen hebben de welvaart sterk verhoogd zonder dat dit volledig in het BBP zichtbaar is. Daarnaast blijven activiteiten buiten de markt buiten beschouwing, zoals huishoudelijk werk, mantelzorg en vrijwilligerswerk. Deze activiteiten dragen substantieel bij aan welzijn en sociale cohesie, maar worden niet meegenomen in de nationale rekeningen.

De opkomst van brede welvaart

De beperkingen van het BBP hebben geleid tot een verschuiving in het denken over welvaart. De aandacht heeft zich verplaatst van louter economische productie naar een meer integrale benadering waarin kwaliteit van leven centraal staat. Een belangrijke mijlpaal in deze ontwikkeling is het Stiglitz Report uit 2009.³ Dit rapport benadrukt dat welvaart multidimensionaal is en omvat naast materiële levensstandaard indicatoren als gezondheid, onderwijs, werk, sociale relaties, politieke participatie, milieu en subjectief welzijn. Het uitgangspunt is dat beleid zich moet richten op deze bredere set van indicatoren om tot een evenwichtige realisatie van maatschappelijke vooruitgang te komen.

In Nederland heeft deze benadering sinds 2018 vorm gekregen in de *Monitor Brede Welvaart* van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Deze monitor biedt met een ‘dashboard’ van maar liefst 29 afzonderlijke indicatoren inzicht in de kwaliteit van leven ‘hier en nu’, maar ook in de effecten van huidige keuzes op toekomstige generaties en op mensen elders in de wereld. Daarnaast sluit de monitor aan bij de *Sustainable Development Goals* van de Verenigde Naties, een agenda met ambities voor 2030.⁴

Sinds 2020 publiceert het CBS ook een regionale monitor met indicatoren op gemeentelijk en provinciaal niveau. Men neemt daarbij het standpunt in dat een integraal beleidskader – of, zo men wil, een denkwijze van brede

welvaart – wordt gepresenteerd, waarbij dit concept kan worden omschreven als datgene wat mensen de mogelijkheid geeft om keuzes te maken die ze waarderen en waarmee ze in staat zijn hun leven zelf vorm te geven.

Het is aan de politiek om te normeren en om beleidsdoelstellingen te formuleren. Niet verwonderlijk dus dat ook de Sociaal-Economische Raad en de Planbureaus actief zijn met brede welvaart en sinds 2018 kabinet en Kamer helpen om brede welvaart een vaste plek te geven in de begrotings- en verantwoordingscyclus.⁵ Terecht stelt Kim Putters in zijn Tilburgse oratie van 2024 dat inzicht in de bruikbaarheid en betrouwbaarheid van concepten, indicatoren en meetmethoden cruciaal is. Daarbij ondersteunt

“Het is aan de politiek om te normeren en om beleidsdoelstellingen te formuleren.”

de wetenschap, maar maakt de politiek de uiteindelijke keuzes, zoals bij de onvermijdelijke afruil tussen de diverse dimensies van welvaart. Immers, bij kabinetsplannen en de jaarlijkse begroting moeten er keuzes worden gemaakt om de beperkte middelen te verdelen.⁶

Dashboard versus samengestelde index

Een belangrijk vraagstuk bij het meten van brede welvaart betreft de keuze tussen een dashboard van indicatoren en een samengestelde index, waarbij de diverse componenten worden samengevat in een enkel getal. Een dashboard biedt een gedetailleerd overzicht van verschillende dimensies van welvaart en laat ruimte voor interpretatie. Het nadeel is echter dat een groot aantal indicatoren kan leiden tot nietszeggendheid en interpretatieproblemen, vooral als er tegengestelde ontwikkelingen bij de diverse thema's zijn. Beleidsmakers kunnen dan naar believen die domeinen benadrukken die hen goed uitkomen. Hoe meer indicatoren, hoe groter de kans dat de indicatoren een speelbal worden van beleidsmakers en politici die hun eigen ideologische voorkeuren kunnen benadrukken.⁷ Dat kan leiden tot verkeerde beleidsconclusies en daarmee beleidsfouten en ongewenst micro-management.

Een samengestelde index maakt het mogelijk om op eenvoudige wijze de ontwikkelingen binnen een land of tussen landen te vergelijken. Een bekend voorbeeld is de *Human Development Index*, ontwikkeld onder leiding van Amartya Sen. Deze index combineert slechts drie indicatoren: inkomen, opleiding en levensverwachting. Hoewel de index breed wordt toegepast, is de keuze voor gelijke weging van de drie componenten arbitrair en ontbeert zij een solide theoretische basis. De eenvoud van een dergelijke (samengestelde) index heeft daarmee als nadeel dat zij geen recht doet aan de complexe interacties van de diverse componenten van de levenskwaliteit.

Dit spanningsveld tussen eenvoud en complexiteit vormt een fundamenteel probleem. Een eenvoudige index doet geen recht aan de multidimensionaliteit van welvaart,

“Terecht stelt Kim Putters in zijn Tilburgse oratie van 2024 dat inzicht in de bruikbaarheid en betrouwbaarheid van concepten, indicatoren en meetmethoden cruciaal is.”

terwijl een uitgebreid dashboard de bruikbaarheid voor beleid kan verminderen.

Normativiteit, theoretische uitdagingen en de rol van instituties

Een centrale uitdaging bij het meten van welvaart is het normatieve karakter ervan. Welvaart is geen puur objectief concept, maar vereist keuzes over wat belangrijk is en hoe verschillende dimensies moeten worden gewogen. Deze keuzes zijn onvermijdelijk normatief en politiek geladen.

Volgens economen als Bas Jacobs kan welvaart alleen zinvol worden gemeten wanneer expliciet wordt gemaakt welke waarde wordt toegekend aan verschillende componenten en hoe de betalingsbereidheid van burgers daarvoor wordt bepaald. Welvaart dient daarbij te worden gerelateerd aan goederen en diensten, die per definitie schaars zijn, inclusief niet-markt-goederen zoals een schoon milieu. Het ontbreken van een eenduidige maatstaf betekent dat verschillende benaderingen naast elkaar blijven bestaan. Zolang niet expliciet wordt gemaakt wat de omvang van de betalingsbereidheid is voor de diverse onderdelen van maatschappelijke welvaart en hoe zwaar ieder individu daarbinnen meetelt is er geen kwantitatieve omvang van die

welvaart te geven. Dit neemt niet weg dat onderdelen van maatschappelijke welvaart apart geanalyseerd kunnen worden, maar Jacobs pleit voor een beperkte lijst van schaarse goederen en diensten die vanuit een welvaartstheoretisch raamwerk onderbouwd moet worden en diverse inkleuring kan krijgen naar gelang de verschillende normatief-politieke opvattingen die er op toegepast worden.⁸

Een alternatieve benadering richt zich op de onderliggende determinanten van welvaart, in plaats van op de uitkomsten. De economisch historicus Jan Luiten van Zanden benadrukt het belang en de effectiviteit van instituties, zoals de rechtsstaat, de parlementaire democratie en sociale structuren.⁹ Deze bepalen in belangrijke mate de mogelijkheden voor economische ontwikkeling en maatschappelijke vooruitgang. Het meten van institutionele kwaliteit kan een waardevolle aanvulling zijn op traditionele welvaartsindicatoren. Deze benadering sluit aan bij de nieuwe institutionele economie, waarin de rol van regels, normen en goed bestuur centraal staat.

Een welvaartsmaat gebaseerd op consumptief gedrag

Een belangrijke poging om tot een theoretisch consistente welvaartsmaat te komen, is ontwikkeld door de economen Charles I. Jones en Peter J. Klenow.¹⁰ Zij onderscheiden vier kerncomponenten van welvaart: consumptie, vrije tijd, ongelijkheid en levensverwachting. Het innovatieve element van hun benadering is dat deze vier componenten worden omgerekend naar consumptie-equivalenten, eenheden die gelijkwaardig zijn aan de waarde van de consumptie voor een individu. Dit maakt het mogelijk om verschillende dimensies van welvaart in één maatstaf te integreren. De methode is gebaseerd op empirische gegevens over feitelijk gedrag en voorkeuren van huishoudens en individuen omtrent deze vier componenten.

De benadering is geïnspireerd op de rechtvaardigheidstheorie van John Rawls. Door gebruik te maken van het

concept van de ‘sluier van onwetendheid’ wordt welvaart benaderd vanuit een hypothetisch perspectief waarin het individu niet weet welke positie het in de samenleving zal innemen.

Vervolgens worden de data in een raamwerk gegoten van het verwachte/toekomstige nut wat van deze componenten uitgaat voor een individu. De methode is geworteld in economische welvaartstheorie, de aannames zijn transparant en staan open voor wetenschappelijke discussie. Het is zelfs mogelijk om in een later stadium factoren als leefomgeving, veiligheid, politieke vrijheid en de zorg voor komende generaties toe te voegen aan de genoemde vier componenten.

Empirische implicaties

De toepassing van deze methode leidt tot interessante inzichten. Zo blijkt dat het welvaartsverschil tussen de Verenigde Staten en West-Europese landen kleiner is dan het BBP per hoofd suggereert. Hoewel de consumptie in de Verenigde Staten hoger is, compenseren factoren zoals meer vrije tijd, lagere ongelijkheid en hogere levensverwachting in Europa dit verschil grotendeels. In veel ontwikkelingslanden daarentegen valt de welvaart lager uit dan op basis van het BBP zou worden verwacht. Het gecom-

“Het meten van welvaart is een complexe en intrinsiek normatieve onderneming.”

bineerde effect van lage consumptie, hoge ongelijkheid en lage levensverwachting maakt dat veel landen in zuidelijk Afrika in 2005 minder dan 10 procent van het niveau van de Verenigde Staten haalden; dat wil zeggen dat het individu achter de sluier van onwetendheid het welvaartsniveau in delen van Afrika gelijkstelt aan minder dan 10 procent van het niveau wat ze in de Verenigde Staten zou hebben. Deze bevinding suggereert dat mondiale welvaartsverschillen groter zijn dan vaak wordt aangenomen.

Daarnaast laat de methode zien dat welvaartsgroei in westerse landen in recente decennia voor een belangrijk deel wordt gedreven door stijgende levensverwachting. De stijgende levensverwachting draagt ook bij aan hogere welvaart, zelfs bij gematigde economische groei.

Conclusie

Het meten van welvaart is een complexe en intrinsiek normatieve onderneming. Het BBP blijft een nuttige indicator voor economische activiteit, vooral omdat het de enige indicator is waarvoor ook cijfers in het (verre) verleden beschikbaar zijn. Het is echter een onvoldoende maatstaf voor maatschappelijke welvaart en individueel welzijn. Brede

welvaartsindicatoren bieden een rijker beeld, maar brengen nieuwe conceptuele uitdagingen met zich mee, met name op het gebied van weging en interpretatie.

De toekomst van welvaartsmeting ligt daarom in een combinatie van benaderingen: een beperkt aantal goed onderbouwde indicatoren, aangevuld met theoretisch consistente methoden en aandacht voor institutionele factoren. Transparantie over aannames en normatieve keuzes is daarbij essentieel. Alleen zo kan een gedeeld en betekenisvol begrip van welvaart ontstaan dat richting kan geven aan effectief en rechtvaardig beleid.

Herman de Jong is emeritus-hoogleraar economische geschiedenis (RUG) en onderzoekt vergelijkende welvaartsontwikkelingen van Europese landen, de Verenigde Staten en China.

1. Jutta Bolt en Jan Luiten van Zanden. "Maddison-style estimates of the evolution of the world economy: A new 2023 update," *Journal of Economic Surveys* 39, no. 2 (2025): 631–671.
2. Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century* (Cambridge: Harvard University Press, 2014).
3. Joseph E. Stiglitz, Amartya K. Sen en Jean-Paul Fitoussi. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, 2009. http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
4. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals*, (Den Haag: CBS, 2025).
5. Acht thema's worden onderscheiden die weer verder zijn onderverdeeld in subthema's: subjectief welzijn, gezondheid, consumptie en inkomen, onderwijs en opleiding, ruimtelijke samenhang en kwaliteit, economisch kapitaal, natuurlijk kapitaal en tot slot sociaal kapitaal. Zie bijv. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Kiezen*

voor later; *Vier visies voor 2025. Een langetermijn verkenning voor de Nederlandse economie*, (Den Haag: CBS, 2024).

6. Kim Putters, "Navigeren op het smalle pad naar brede welvaart. Maatschappelijke transitie en ons poldermodel." *Inaugurale rede* (Tilburg University, 4 november 2024).
7. Een bekend verschijnsel is de Wet van Goodhart: Indicatoren verliezen hun waarde, wanneer zij doelstellingen op zichzelf worden. Dit benadrukt het belang van zorgvuldige selectie en interpretatie van indicatoren.
8. Bas Jacobs, "Theoretische fundering van welvaart moet en kan beter," *Economisch Statistische Berichten* 110 nr. 4841 (2025): 16–19. De volgende dimensies worden genoemd: materiële welvaart, immateriële welvaart, risico's en verzekering, publieke goederen, milieu en leefomgeving en overheidsgoederen zoals onderwijs en pensioen.
9. Jan Luiten van Zanden, *Ons maatschappelijk kapitaal. Een nieuwe economische geschiedenis van Nederland, 1980–2020* (Amsterdam: Prometheus, 2026), 61–74.
10. Charles I. Jones en Peter J. Klenow, "Beyond GDP? Welfare across Countries and Time," *American Economic Review* 106, nr. 9 (2016): 2426–57.

“Brede welvaartsindicatoren bieden een rijker beeld, maar brengen nieuwe conceptuele uitdagingen met zich mee, met name op het gebied van weging en interpretatie.”

Trumps invoer- tarieven: een evaluatie

Tijdelijke en tijdloze marktwaarheden

Wat op het eerste gezicht een krachtig en doelgericht economisch instrument lijkt, raakt bij nadere beschouwing aan fundamentele principes van de markteconomie, internationale samenwerking en de rechtsorde.

Foto | Robbert V. Schwemmer

door Auke Leen

In het debat over handelspolitiek keren oude vragen steeds terug in nieuwe gedaanten. De invoertarieven van Donald Trump, inmiddels alweer een jaar geleden ingevoerd, vormen daarvan een sprekend voorbeeld. Wat op het eerste gezicht een krachtig en doelgericht economisch instrument lijkt, raakt bij nadere beschouwing aan fundamentele principes van de markt-

economie, internationale samenwerking en de rechtsorde. Zijn tarievenbeleid dwingt ons daarom niet alleen tot een beoordeling van de directe economische effecten, maar ook tot een herbezinning op wat handel eigenlijk is en hoe deze het best kan worden georganiseerd.

Dit artikel beoogt beide niveaus te verbinden: het tijdelijke en het tijdloze. Enerzijds analyseren we het concrete beleid en de meetbare gevolgen ervan. Anderzijds toetsen we dit beleid aan de onderliggende economische inzichten die

“Voor ieder land, of de EU als blok, zegt hij: “Voor wat hoort wat.”

zich over decennia — zo niet eeuwen — hebben bewezen. Daarmee ontstaat niet alleen een evaluatie van Trumps invoertarieven, maar ook een bredere reflectie op de vraag wat een consistent en marktconform handelsbeleid zou moeten zijn.

Het artikel begint met de relevante aspecten van het beleid. Vervolgens kijken we naar de positieve en negatieve effecten. We eindigen met een totaal oordeel en bepalen wat we, marktconform (ons liberaal kompas), wel en niet moeten doen.

Auke Leen

Trump's beleid

Op 20 februari 2026 verklaart het Amerikaanse Hoogerechtshof de per 5 april 2025 wereldwijd opgelegde importheffingen op goederen ongeldig.¹ Nu deed het er voor de uitspraak niet toe of het beleid weloverwogen of grillig was. Chief Justice Roberts kon het echter niet nalaten te vermelden hoe onvoorspelbaar het was: na een dag, een week of een maand werden tarieven aangepast en werden voor bepaalde goederen uitzonderingen gemaakt of te niet gedaan. Voor het principiële karakter van de uitspraak maakt het niet uit — Trump had geen bevoegdheid — maar voor de markt maakt het wel uit.

Hoe werden de tarieven bepaald? We kennen allemaal het beeld op *Liberation Day*: Trump staat in de tuin voor het Witte Huis met naast hem een bord met het tekort op de goederenbalans van vele landen en daarachter het tarief: de helft van dat tekort. Voor de EU betekende dat bij een tekort van 39% (219 miljard dollar in 2025) een tarief, zonder enige onderbouwing, van 20%.

Van belang is hoe Trump naar handel kijkt: transactioneel. Voor ieder land, of de EU als blok, zegt hij: “Voor wat hoort wat”. Het is een manier van onderhandelen waarbij het eigen kortetermijnvoordeel de prioriteit heeft. Tarieven zijn ook vaak een drukmiddel om iets anders af te dwingen. De EU heeft de VS jarenlang een poot uitgedraaid; dat wordt nu recht gezet. Er worden niet, zoals tot nu toe gebruikelijk bij instituten als GATT en WTO, algemene regels bepaald voor de handel. Per geval wordt gekeken naar de daadwerkelijke uitkomst. De winst van de een is het verlies van de ander; handel is een *zero-sum game*.

Kortom, het is een ad-hoc-hapsnapbeleid met willekeurig bepaalde tarieven en een zicht op handel met winnaars en verliezers.

Wat zijn de positieve effecten

Economisch is Amerika, volgens Trump, weer boven Jan. Het begrotingstekort wordt kleiner. Op termijn kan de federale inkomstenbelasting worden afgeschaft. Strategisch staat Amerika bijna weer op eigen benen.

Begin dit jaar gaf de *Wall Street Journal* Trump de kans in een opinieartikel zijn beleid te verdedigen.² Vanuit het *America First*-perspectief groeien de bomen van alle economische indicatoren tot in de hemel. De onderbouwing

gaat echter niet veel verder dan alle positieve zaken die later in de tijd gebeuren toe te schrijven aan het beleid. Alleen correlatie is geen causaliteit. Een paar dagen later gaf de *WSJ* haar repliek. Er klopte niet veel van wat hij beweerde.³ Waar Trump bijvoorbeeld een rapport van de Harvard Business School gebruikte om aan te tonen dat buitenlanders de tarieven betaalden, stond in het rapport het tegenovergestelde. Hoewel ontkend door Trump, betalen Amerikaanse consumenten 90 procent van de tarieven.

Trump's argument dat de opbrengst het begrotingstekort doet verdwijnen of zelfs de federale inkomstenbelasting kan vervangen, gaat voor slechts een heel klein deel op.⁴ In het gunstigste geval, voordat de tarieven ongeldig werden verklaard, was de opbrengst 167 miljard dollar. Aan inkomstenbelasting komt 2,5 biljoen binnen. Het begrotingstekort, inclusief de opbrengst van de invoertarieven die na de uitspraak hierboven weer moet worden teruggegeven, was in 2025 1,8 biljoen. Om enig gewicht in de schaal te leggen zouden de tarieven zo draconisch moeten worden dat alle handel stopt, en ze dus niets meer opleveren. Die tarieven zijn nu al het vijfvoudige, zo'n 16 tot 18 procent, van wat ze voor *Liberation Day* waren. Bovendien is het, aangezien de Amerikanen ze zelf betalen, slechts een verandering in de manier van belastingheffing.

Het tekort op de goederenbalans daalde in 2025 met 9 procent.⁵ Of dat aan Trumps beleid valt toe te schrijven is de vraag; de zwakke dollar speelt ook een rol. Maar wat zegt zo'n balans eigenlijk? Betekenen export en import niet simpelweg wat landen

“Hoewel ontkend door Trump, betalen Amerikaanse consumenten 90 procent van de tarieven.”

aan elkaar verkopen? Amerika verkoopt ook indirect, bijvoorbeeld via Canada, aan de EU. Zo lijkt Nederland ook niet te worden getroffen door heffingen op auto's. Maar behalve directe leveringen van onderdelen aan de VS leveren we ook indirect. Namelijk door aan Duitsland onderdelen voor de auto-industrie te leveren, die vervolgens worden geëxporteerd naar de VS.⁶ Daarnaast blijft een groot deel van de handel binnen een bedrijf: interne ruil binnen multinationals. Voor de EU en VK samen is dat 65 procent van de import in de VS.

Het overschot dat de VS met Nederland heeft zegt ook niet veel. Het komt voor een groot deel doordat Nederland binnen Europa de grootste importeur van LNG is. Een deel wordt echter doorgevoerd. Voor het tekort met de EU, althans op papier, zijn voor bijna 90% Duitsland en Ierland verantwoordelijk.

Naast de goederen- is er ook een dienstenbalans. Denk aan toerisme, financiële diensten, intellectueel eigendom of transport. Daarop heeft de VS al jarenlang een overschot: in 2025 van 69 miljard. Trump laat dit voor het gemak buiten beschouwing. Het is overigens juist die dienstensector die naar verwachting fors gaat groeien en voor zowel de EU als de VS veruit de meeste banen levert. De goederen- en dienstenbalans zijn vaak nauw met elkaar verbonden. Met een laptop uit de VS komen ook de bijbehorende informatiediensten mee. Daarnaast is er nog het kapitaalverkeer — de werkelijke ruggengraat van de trans-Atlantische betrekkingen — en als verklaring voor het tekort van het meeste belang. Daarover straks meer.

Het sterke argument voor tarieven is dat een land voor strategische goederen op eigen benen wil staan. Tarieven kunnen een middel zijn om dat te bereiken. Adam Smith, grondlegger van de markteconomie en voorstander van vrijhandel, maakte daarvoor — hoewel niet eenieder dit uit zijn boek haalt — ook een uitzondering.⁷ De door Nederland in de 17^e eeuw gehate naviga-

“Wat betreft stabiele verwachtingen is bij Trumps beleid alles zoek. De situatie lijkt op die van een land op de dag van capitulatie.”

tiewetten (goederen naar Engeland mochten slechts vervoerd worden op Engelse schepen of van het land waar ze waren geproduceerd. Dat sloot Nederland als vrachtaarder van Europa grotendeels uit) zijn te verdedigen vanuit dat oogpunt. Engeland had een grote oorlogsvloot nodig; het was te duur om die in vredestand in stand te houden. Bij een grote commerciële vloot konden scheepslui in tijden van gevaar overstappen. Smith vond ze “misschien wel de wijste van alle handelsregelingen,” en “De nationale defensie is belangrijker dan rijkdom.” Maar voor dat argument is Trumps beleid veel te algemeen. Ook het Hoogerechtshof zag, binnen Trumps bevoegdheid, geen noodzaak vanuit een acute noodsituatie.

Wat zijn de negatieve effecten

We toetsen Trumps beleid aan drie fundamentele marktprincipes.

1. Prijzen sturen het aanpassingsproces: de markt is een groot aanpassingsproces aan steeds veranderende omstandigheden. Zelfs als economische indicatoren constant blijven, zijn daar voortdurend aanpassingen voor nodig. Centrale planning is zo slim als de planners zijn en zo snel als parlementaire besluitvorming is. In een markt-

economie daarentegen maken we van ieders unieke vaak niet te centraliseren kennis gebruik en is de druk op snelle besluitvorming door bedrijven eminent. Al die aanpassingen worden gecoördineerd door prijzen: de onmisbare onzichtbare hand. Het gevolg van Trumps zwalkende beleid is dat door alle onzekerheden het prijskompas ontbreekt: aanpassingen gebeuren blind.

2. Verwachtingen zijn essentieel voor marktorde: er is orde op de markt omdat in de regel onze verwachtingen uitkomen.⁸ Een markteconomie functioneert omdat onze plannen worden gerealiseerd; we kunnen met groot vertrouwen de samenwerking voorzien die we van anderen kunnen verwachten.⁹ Wat betreft stabiele verwachtingen is bij Trumps beleid alles zoek. De situatie lijkt op die van een land op de dag van capitulatie, *Stunde Null*: niets staat meer vast of functioneert. Dan is er wanorde.

3. Productiviteit is alles: zoals Nobelprijswinnaar Paul Krugman, expert op het terrein van internationale handel, zegt: “Op korte termijn is productiviteit niet alles, maar op de lange termijn wel”.¹⁰ Bij inperking van de vrije handel gaan landen goederen produceren waar ze helemaal niet goed in zijn. Misplaatste aanpassingen doen de productiviteit en welvaart dalen. Zoals het WSJ-commentaar stelt: hoeveel beter zou het zonder het beleid van Trump niet zijn geweest?

Kortom, aanpassingen en verwachtingen lijden onder Trumps beleid. De welvaart daalt.

Het totaaloordeel

1. Balansen doen er niet echt toe

In een markteconomie zijn balansen van weinig belang: je hebt regels nodig. Een van de grootste ontdekkingen, het kroonjuweel van de economie, is dat door vrije ruil met wederzijds voordeel — slechts gebonden door abstracte

regels — in vrede een grote welvaart wordt bereikt.¹¹ Tarievenoorlogen à la Trump zijn onnodig. Overeenstemming over regels is nodig, niet over de doeleinden. Dat laatste is in de regel veel moeilijker dan het eerste.

Sinds de jaren 70 van de vorige eeuw boetten balansen aan belang in. Veel balansen werden afgeschaft. Wat gebeurt er als je ze, zoals destijds in Hong Kong, geheel niet hebt? Vanaf de jaren 60 groeide, ondanks een toevloed van vluchtelingen, het inkomen per hoofd van de bevolking van een kwart van wat het in Engeland was in 1960 naar een derde hoger in 1996. De destijds hoogste financiële ambtenaar, Cowperthwaite, liet niet toe ook maar enige statistiek over de internationale handel te verzamelen. Dat zou slechts aanleiding geven tot beleid.¹²

De geschiedenis leert dat landen die de import beperken ook de export beperken. Zo beperkten in de tweede helft van de vorige eeuw India en Brazilië de import. Met de daling van de import ging ook de export naar beneden. Het omgekeerde geldt ook. Chili en Zuid-Korea voerden een vrijhandelsbeleid: met de import ging ook de export omhoog.¹³ Voor de VS zal het niet anders zijn. Als goedkoop staal uit het buitenland niet meer mogelijk is, zal ook de

“Tarievenoorlogen à la Trump zijn onnodig. Overeenstemming over regels is nodig, niet over de doeleinden.”

Foto | Robbert V. Schwemmer

export van, dan te dure, landbouwmachines dalen. BMW en Mercedes-Benz in Duitsland voeren automotoren uit naar hun in de VS gevestigde bedrijven. Aldaar worden ze gezet in BMW's en Mercedes-Benz auto's, *Made in America*, die vervolgens naar de EU en de rest van de wereld worden geëxporteerd.¹⁴ Ook hier zal minder import minder export tot gevolg hebben.

De goederenbalans alleen geeft een verkeerd beeld van de betrekkingen tussen de EU en de VS. De goederenexport valt in het niet vergeleken met wat Amerikaanse en Europese bedrijven die in Europa respectievelijk Amerika zijn gevestigd direct verkopen — dus niet exporteren — in elkaars markten. Zo was de export van Amerika naar Europa, waar Trump het steeds over heeft, 414 miljard dollar; de verkopen van Amerikaanse bedrijven gevestigd in Europa waren 3,9 biljoen. Europese bedrijven gevestigd in de VS dragen ook voor een kwart bij aan de totale export van de VS, waarvan Nederlandse bedrijven bijna 50 miljard.

2. Wat er wel toe doet

Naast de handelsbalans (goederen- en dienstenbalans) is er de kapitaalbalans (investeringen, kredietverlening, beleggingen). Daarop zien we pas echt de trans-Atlantische verbondenheid. Zo is de uitvoer van Europese goederen naar de VS (840 miljard in 2024) een dwerg vergeleken met wat

Europese bedrijven in de VS investeren (3,2 biljoen in 2024).

Een van de belangrijkste lessen uit de internationale financiële wereld is dat de handelsbalans de netto kapitaalstromen tussen landen weerspiegelt.¹⁵ Dit inzicht lijkt duidelijk niet aan Trump besteed. De handels- en kapitaalbalans zijn namelijk altijd in evenwicht (ze tellen op tot nul); dat is een boekhoudkundig gegeven. Stel dat Amerika voor 1000 dollar uit Europa importeert. Als Europeanen niet voor hetzelfde bedrag goederen in de VS kopen, kunnen ze dat geld daar op de bank zetten of investeren. In dat geval is de handelsbalans negatief en de kapitaalbalans positief. Een land met een tekort op de handelsbalans, zoals de VS nu, heeft dus altijd een overschot op de kapitaalbalans. Voor individuen geldt hetzelfde: als iemand meer uitgeeft dan er binnen komt, moet hij het verschil lenen of ontsparen (bezittingen verkopen). Het belangrijkste inzicht is dat een land dat iets wil doen aan een tekort op de handelsbalans, maatregelen moet nemen op het gebied van de binnenlandse besparingen of investeringen.

Een disbalans heeft alles te maken met internationaal kapitaalverkeer en niet in de eerste plaats met commercieel handelsbeleid. In de VS nam eind jaren tachtig het begrotingstekort af, en daarmee ook het tekort op de handelsbalans. Een tekort of overschot op de handelsbalans kan op korte termijn, zelfs binnen een jaar, volledig omslaan. In 1990 had Duitsland nog een groot overschot, maar een jaar later een

“Niveau wordt gekoppeld aan inhoud en voortgang, niet aan identiteit.”

tekort. Wat was er gebeurd? Door de Duitse eenwording, na de val van de Muur, ontstonden er grote investeringsmogelijkheden in het oosten. De Duitse overheid ging bovendien meer lenen om het oosten fiscaal te steunen. Duitsland ging daardoor per saldo netto lenen van de rest van de wereld: er kwam meer buitenlands kapitaal binnen en er ging minder kapitaal naar buiten.¹⁶ De verandering had dus alles te maken met internationale kapitaalstromen, niet met een plotseling opener wordende economie, oneerlijke handelspraktijken of een veranderende concurrentiekracht. Zeker niet, om met Trump te spreken, dat Duitsland ineens “een poot werd uitgedraaid”.

Kortom, Trumps beleid gaat voorbij aan wat ervaring en wetenschap ons leren. De goederenbalans is het minst geschikt om zowel de omvang als het inzicht in de trans-Atlantische betrekkingen weer te geven. Daarvoor hebben we de kapitaalbalans nodig.

Wat staat ons te doen?

Trump's idee van ruil als een puur transactioneel proces klopt niet voor het grootste deel van de handel. Als onroerendgoedmagnaat die een uniek object, zoals het *Plaza Hotel* in New York, wil verkopen, zal Trump als verkoper een minimumprijs hanteren. Net zoals een koper een maximumprijs heeft. Welke prijs uiteindelijk tot stand komt, hangt af van de onderhandelingskracht — *the art of the deal*.

Op de meeste markten zijn er echter veel kopers en verkopers van niet-unieke producten. Daar bepalen de kopers die net bereid zijn de prijs te betalen en de verkopers die minimaal die prijs willen hebben samen de marktprijs — het bekende snijpunt van vraag en aanbod. Andere kopers en verkopers profiteren daarvan: zij hadden er ook meer voor willen betalen dan wel hadden met minder genomen. Het is geen *zero-sum game*. Ruil op basis van individueel eigendom leidt tot wederzijds voordeel dat groeit.

Wat we vooral niet moeten doen is heffingen invoeren op producten uit de VS. Als de VS haar burgers wil straffen met hogere prijzen moet ze dat zelf weten, wij hoeven het niet te doen. Wat we wel moeten doen is vasthouden aan de *rule of law* — ook bij internationale handel.

De oorsprong van de markteconomie ligt in de opkomst van de *rule of law* — *not of men* in het Engeland van de 17e eeuw. De wet, destijds en nu, is een barrière tegen alle macht inclusief die van koningen.¹⁷ Bij de *rule of law* heeft eenieder met zijn eigendom de vrijheid om binnen de regels te ruilen naar eigen inzicht en voordeel.

Op de markt, een onpersoonlijk proces, kunnen we niet anders dan hopen op het beste: de menselijke creativiteit om zich aan te passen. We hebben onze principes; vrijhandel is er een van. Liberalisme is, door Benjamin Constant, omschreven als “het systeem van principes”.¹⁸ Handel is veel te complex voor eenvoudig beleid. Het is gebaseerd op de kennis van ons allen en werkt dankzij die kennis.

Dr. A.R. Leen is econoom en doceert aan de Universiteit van Leiden.

Dit artikel verwoordt de persoonlijke standpunten van de auteur. Wilt u hierop reageren? Stuur dan uw reactie naar redactie@liberaalkompas.nl.

“Handel is veel te complex voor eenvoudig beleid. Het is gebaseerd op de kennis van ons allen en werkt dankzij die kennis.”

1. *Learning Resources, Inc. v. Trump*, 607 U.S. (2026).
2. Donald J. Trump, “Donald J. Trump: My Tariffs Have Brought America Back”, *Wall Street Journal*, 30 januari 2026.
3. Redactie, “Are Trump’s Tariffs Winning?”, *Wall Street Journal*, 4 februari 2026.
4. Erica York & Huangun Li, *Trump Floats Replacing Income Taxes with Tariffs: Five Things to Know*, Washington DC: Tax Foundation (2025).
5. AmCham EU (Amerikaanse Kamer van Koophandel in de EU), *Transatlantic Economy 2026*, (Brussel: AmCham, 2026). Uit deze studie komen bijna alle cijfers wat betreft handel, alles in dollarbedragen.
6. “De impact van de Amerikaanse auto-tarieven op de Nederlandse economie”, *Rabobank*, 2 april 2025, <https://www.rabobank.nl/kennis/don1473125-de-impact-van-amerikaanse-auto-tarieven-op-de-nederlandse-economie>.
7. Caleb Petitt, *Adam Smith and the Navigation Acts: A New Interpretation*, Oakland: Independent Institute, 2025; Adam Smith, *The Wealth of Nations*, 1776, book IV chapter 2.
8. Friedrich Hayek, *Law Legislation and Liberty*, (Chicago: University of Chicago Press 2021), vol. XIX p.57.
9. Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, (Chicago: University of Chicago Press 2011), vol. XVI p.229.
10. Paul Krugman, *The Age of Diminishing Expectations*, (Massachusetts: The MIT Press, 1994).
11. Friedrich Hayek, *Law Legislation and Liberty*, vol. XIX, p.339.
12. Milton Friedman, *The Hong Kong Experiment*, (Stanford: Hoover Institution, 1998).
13. Douglas Irwin, *Three Simple Principles of Trade Policy*, (Princeton: Princeton University Press, 1996), p.8.
14. AmCham EU, *Transatlantic Economy 2026*, p. 31.
15. Douglas Irwin, *Three Simple Principles of Trade Policy*, p.18.
16. Douglas Irwin, *Three Simple Principles of Trade Policy*, p. 26.
17. Friedrich Hayek, *Law Legislation and Liberty*, vol. XIX, p. 113.
18. Friedrich Hayek, *Law Legislation and Liberty*, p. 82.

Het Nederlandse vestigingsklimaat

vanuit liberaal-economisch perspectief

Hoe zorgen we ervoor dat Nederland ook de komende decennia een vestigingsklimaat biedt waarin ondernemingen kunnen investeren, innoveren en blijvend waarde creëren?

De Amsterdamse Zuidas | Nordwand

door Ton Appels

Dat een gunstig vestigingsklimaat van groot belang is voor de Nederlandse economie is evident. Maar over de vraag hoe dit het beste gerealiseerd kan worden, lopen de meningen uiteen. Die meningsverschillen spruiten, nog afgezien van praktische overwegingen, deels voort uit onderliggende fundamentele filosofische uitgangspunten. Zo zal er vanuit christelijk, socialistisch of liberaal perspectief

verschillend naar worden gekeken. Maar hoe zou er dan vanuit liberaal-economisch perspectief naar vestigingsklimaat gekeken kunnen worden? Om die vraag te kunnen beantwoorden moeten beide begrippen eerst gedefinieerd worden.

‘Vestigingsklimaat’ betreft de economische aantrekkelijkheid van een land, *in casu* Nederland, om zich daar te vestigen, dat wil zeggen om er voor langere tijd in te investeren. In onze vrijemarkteconomie gaat het dan vrijwel uitsluitend over ondernemingen. Die laten zich primair leiden door

de structurele winstvooruitzichten, oftewel het vermogen om blijvend geld te verdienen. Een gunstig vestigingsklimaat in een land stelt veel ondernemingen daartoe in staat – mits zij de juiste beslissingen nemen – en zodoende kan er ook van een nationaal verdienvermogen worden gesproken. Het is de cumulatie van individuele, particuliere verdienvermogens. Het gaat hierbij om de aanbodkant van de economie – het productief vermogen – op middellange en lange termijn; zeg 5-25 jaar.

Bij ‘liberaal-economisch perspectief’ is men onmiddellijk geneigd aan de vrijemarkteconomie te denken. Maar om de grondslagen hiervan te begrijpen, moet er dieper gegraven worden naar de essentie van het liberalisme als filosofische stroming. Daarover wordt al sinds de opkomst van de Verlichting geschreven en gedebatteerd, waaruit een soort van consensus is gegroeid (met de onvermijdelijke verschillen in nuance en nadruk). In recente literatuur¹ worden de volgende basisprincipes van het liberalisme beklemtoond: (normatief) individualisme, vrijheid van individuele burgers, ondernemingen en andere particuliere organisaties (in negatieve zin: het vrijwaren van obstakels, barrières of

beperkingen),² en gelijkheid in de zin van gelijkheid voor de wet en afwezigheid van privileges en machtsconcentraties (gelijke kansen).

Micro-economie is de basis

Als we dan op basis van deze definities het Nederlandse vestigingsklimaat vanuit liberaal-economisch perspectief beschouwen, valt op hoezeer het een functie is van micro-economische factoren die de aanbodkant van de economie op (middel)lange termijn vormgeven. Geheel in lijn met de basisprincipes van het liberalisme draait het uiteindelijk om (de beslissingen van) individuele ondernemingen die naar eigen inzicht vrij kunnen handelen en zo min mogelijk gefrustreerd worden door opgelegde beperkingen en concurrenten die op basis van privileges en macht een voordeel verwerven of behouden. Anders gezegd: vanuit liberaal perspectief moet de nadruk van het economisch beleid ten bate van het vestigingsklimaat liggen op het zoveel mogelijk faciliteren van de micro-economische dynamiek, waaruit de macrovariabelen uiteindelijk voortspuiten. We hebben het dus over de *microfoundations of macroeconomics*. In zekere zin zijn we dan terug bij Adam Smith die dit precies 250 jaar geleden met zijn metafoor van de *invisible hand* in *The Wealth of Nations* (1776) benoemde: “...he intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention.”³ Met “he” wordt een bakker, een slager of meer algemeen een ondernemer bedoeld; “an end” betekent (onbedoelde) welvaart voor het land als geheel.

Het gaat er nu niet om hoe dit in de tweeëneenhalve eeuw na Adam Smith verder is uitgewerkt en gemodificeerd. Het gaat er ook niet om de huidige wetenschappelijke stand van zaken met betrekking tot de *microfoundations of macroeconomics* te bespreken. Het gaat er wél om aan te geven hoe belangrijk de micro-economische basis vanuit liberaal perspectief is en hoezeer dit het macro-economisch beleid in veel opzichten in de schaduw stelt, met name als we het over vestigingsklimaat hebben.

“De nadruk van het economisch beleid ten bate van het vestigingsklimaat moet liggen op het zoveel mogelijk faciliteren van de micro-economische dynamiek.”

Deregulering en gematigde belastingdruk

Het liberale primaat van individualisme, vrijheid en gelijke kansen, toegepast op de aanbodkant van de economie, impliceert dat deregulering en gematigde belastingdruk

topprioriteit moeten hebben als het gaat om het creëren van een aantrekkelijk vestigingsklimaat. Wat deregulering betreft, is er weliswaar brede consensus ontstaan dat dit bitter noodzakelijk is – de negatieve effecten van overregulering en doorgeslagen bureaucratisering stapelen zich immers op – maar het feitelijk beleid blijft ver achter bij wat noodzakelijk is. Her en der worden regels geschrapt maar tegelijkertijd springen er evenzo veel, of méér, nieuwe op. Zolang het probleem niet bij de kern wordt aangepakt – de fictie dat het veelal beter is de zaak ‘van boven’ gedetailleerd en specifiek aan te sturen dan te vertrouwen op praktisch inzicht en ervaring van de individuele betrokkenen ‘van onder’ – blijft het dweilen met de kraan open. Bitter noodzakelijke flexibiliteit van ondernemen en afwezigheid van noodeloos beperkende regelgeving, met de daarbij horende administratieve en operationele lasten, zijn het kind van de rekening en tasten het vestigingsklimaat wezenlijk aan.

Wat gematigde belastingdruk betreft, gaat het niet alleen om belastingen die ondernemingen direct raken (vennootschapsbelasting, dividendbelasting) maar ook om belastingen die ambitie, hard werken en ondernemingszin (inclusief het nemen van risico's) afstraffen. Ook de complexiteit van het hele systeem als zodanig is belastend en ondermijnt het vestigingsklimaat. Dus belastingdruk, vanuit liberaal perspectief, gaat eerst en vooral over de impact van belastingen op het vermogen van individuele burgers en ondernemingen welvaart te genereren.

“Vestigingsklimaat betreft de aanbodkant van de economie en is een zaak van de lange adem.”

Vanuit liberaal-economisch perspectief zou derhalve de klemtoon moeten worden gelegd op (forse) deregulering en gematigde belastingdruk teneinde de weg zoveel mogelijk vrij te maken voor particulier initiatief en ondernemingsgeest. Een dergelijk beleid is gebaseerd op het primaat van de micro-economische processen – het complex van handelingen van individuele, particuliere burgers, ondernemingen en andere organisaties – bij het realiseren van een gunstig vestigingsklimaat. Daarop zou een liberaal economisch beleid eerst en vooral gericht moeten zijn.

Nadruk op macro-economie heeft nadelen

Maar als we kijken naar het feitelijk gevoerde economisch beleid, ligt de nadruk op heel andere zaken. Het economisch beleid van de overheid is sinds jaar en dag gefocust op het in de hand houden van een beperkt aantal *macro*-economische variabelen, met als voornaamste variabelen: inflatie, werkloosheid, financieringstekort, nationale schuld en betalingsbalanssaldo. De Minister van Financiën vervult hierbij een cruciale rol (voor monetaire zaken in samenspraak met De Nederlandsche Bank en de Europese Centrale Bank). Daar is niets mis mee en ministers van VVD-huize hebben wat dat betreft terecht een reputatie hoog te houden. Maar het laat onverlet dat die variabelen de gecumuleerde resultante zijn van de onderliggende micro-economische processen en dynamiek, die voor het creëren van welvaart, en het realiseren van een gunstig vestigingsklimaat, cruciaal zijn. Natuurlijk is ook het beperken van bijvoorbeeld inflatie en nationale schuldquote daarvoor van groot belang maar de macro-cijfers op orde krijgen wil niet zeggen dat we als land een maximaal mogelijke economische prestatie leveren. Je kunt prima scoren in termen van macro-economisch management maar toch als land qua welvaart stagneren of zelfs achteruitgaan door het aantasten van de liberale beginselen op microniveau. Ook de beste Minister van Financiën staat dan machteloos: hij kan als het ware niet verder springen dan de lengte van de stok hem toestaat. De lengte van die stok wordt in hoge mate ‘van onder’ bepaald door ontelbare individuele interacties en initiatieven, en is uiteindelijk vooral het product van *human action, not human design*.⁴

De feitelijke nadruk op vooral macro-economische variabelen op de korte termijn (1-4 jaar) impliceert ook dat de focus op vraag gerelateerde factoren ligt. Op korte termijn worden de economische en financiële uitkomsten immers vooral door de bestedingen – de geaggregeerde vraag naar goederen en diensten – bepaald. Doorrekeningen van verkiezingsprogramma's door het CPB weerspiegelen dit. Maar vestigingsklimaat betreft de aanbodkant van de economie en is een zaak van de lange adem. Hoewel Keynes famous opmerkte dat “in the long run we are all dead”, geldt dit niet voor het vestigingsklimaat en de welvaart van volgende generaties. Het geeft vooral aan hoe intrinsiek beperkt het macro-economisch model is dat vooral op de effectieve vraag steunt en korte termijn georiënteerd is.⁵ En het geeft aan hoe weinig het zegt over het vestigingsklimaat (afgezien van basale economische en financiële stabiliteit). Hoeveel landen zijn er rijk geworden door geforceerde stimulering van de vraag door middel van lage belastingen, hoge overheidsuitgaven en afgedwongen hoge lonen?

“Een gunstig vestigingsklimaat is vooral gebaat bij een overheid die burgers en ondernemingen niet nodeloos in de weg zit.”

Conclusie

Vanuit liberaal-economisch perspectief is vestigingsklimaat eerst en vooral een langere termijn zaak van micro-economische factoren waarbij het vooral draait om deregulering en een gematigde belastingdruk. Een verstandig macro-economisch beleid is zeker van groot belang maar genereert in zichzelf niet de dynamiek die nodig is om welvaart te creëren. We moeten daarbij de bijdrage van de economische wetenschap niet overschatten. Als sociale- of menswetenschap is zij maar beperkt in staat betekenisvolle inzichten die praktische resultaten opleveren te verschaffen.⁶ De ongelooflijke mate van complexiteit, veranderlijkheid en onzekerheid van economie en maatschappij op microniveau zijn niet te bevatten en objectief juist aan te sturen. Gelukkig lost de vrijemarkteconomie dit op briljante wijze veelal zelf op, met inachtneming van de nodige tekortkomingen die moeten worden geadresseerd. Een gunstig vestigingsklimaat is vooral gebaat bij een overheid die burgers en ondernemingen niet nodeloos in de weg zit en ruim baan verschaft voor hun individuele particuliere initiatieven en inzet.

Dr. Ton Appels is econoom en publicist. Hij is auteur van *Pleidooi voor het Kapitalisme* (Maklu Uitgevers 2021) en *De Overheid op de Schop* (Maklu Uitgevers 2025).

1. Zie bijvoorbeeld Adrian Wooldridge, *Centrists of the World Unite!* (2026, Allen Lane) en Elif Özmen, *Was ist Liberalismus?* (2023, Suhrkamp). Patrick van Schie haalt Özmen aan als hij de essentie van het liberalisme bespreekt in de podcast WWTv van Wynia's Week (16 april 2026), met als titel *De VVD kan wel wat meer liberalisme gebruiken*.
2. Isaiah Berlin, *Two Concepts of Liberty* (1958, Clarendon Press).
3. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, boek 4, hoofdstuk 2 (1776).
4. Deze stelling wordt oorspronkelijk toegeschreven aan de Schotse filosoof Adam Ferguson en is later vooral breed verspreid door Friedrich Hayek die het verbond met zijn concept van *spontaneous order*. Ook het werk van Ludwig von Mises sluit hier nauw bij aan.
5. Dit laat onverlet dat er wel degelijk ook een expliciet macroperspectief naast het microperspectief op ondernemingen noodzakelijk kan zijn. Denk bijvoorbeeld aan zorgen over strategische autonomie ten opzichte van de VS en China, marktconcentratie (bijvoorbeeld in zeldzame aardmetalen en productieketens), en energie- en IT-afhankelijkheid.
6. Zie Ton Appels, *Sociale wetenschappen en sciëntisme: erken je beperkingen* (*Liberaal Reflecties*, september 2024).

Wie houdt onze marktmeester nog scherp?

door Floris Roggekamp

In de vrije markt is rechtszekerheid noodzakelijk, want zonder de verwachting dat de ander zich aan de afspraken houdt, neemt een mens minder snel een risico. Denk aan een koopovereenkomst: zonder afdwingbare regels koopt niemand iets van een onbekende. Ik leerde tijdens mijn rechtenstudie aan de Universiteit Leiden dat dit principe ook voor het publiekrecht geldt. De marktmeester van onze Europese markt is zowel het nationale als het Europese rechtstelsel. De grens tussen deze twee systemen is niet vanzelfsprekend. Dit blijkt ook uit het PSPP-arrest van het Duitse Constitutionele Hof (BVerfG), dat mij mateloos blijft fascineren.

Het PSPP-arrest draait uiteindelijk om een fundamentele vraag: wie bewaakt de grenzen van de Europese bevoegdheden? Is dat het Hof van Justitie van de Europese Unie, of behouden nationale constitutionele hoven daarin een eigen rol?

Om dit conflict te begrijpen, zijn twee basisbeginselen van het Europees recht van belang. Één basisregel in het Europees recht is dat het voorgaat wanneer er een conflict bestaat tussen nationaal en Euro-

pees recht binnen de bevoegdheid van de Unie. Deze regel komt onder andere uit het befaamde Costa v. ENEL-arrest. Een ander beginsel is dat al het Europees recht zich baseert op een verdragsartikel. Zo staat in artikel 121 VWEU dat de Unie waar nodig via wet- en regelgeving het economische beleid kan coördineren. Daarentegen stelt artikel 127 VWEU dat de Europese Centrale Bank (ECB) het gezamenlijke monetaire beleid uitvoert. Maar de rol van marktmeesterschap kent haar grenzen.

Het conflict tussen het Duitse Hof en het HvJEU ging dus niet alleen over staatsobligaties, maar vooral over de vraag wie uiteindelijk bepaalt of de Unie binnen haar bevoegdheden blijft. Het PSPP-arrest was een reactie op een uitspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie (HvJEU) over

Artikel 1 uit de Duitse Grondwet | Foto: Achim Wagner

staatsobligaties. De uitspraak van het Duitse Hof bestond uit twee belangrijke oordelen. Ten eerste was volgens het Duitse Hof niet begrijpelijk op welk verdragsartikel het HvJEU de bevoegdheid van de Unie baseerde. En ten tweede, doordat de bevoegdheid onduidelijk is, is eveneens de conclusie uit de proportionaliteitstoets die het HvJEU maakte onbegrijpelijk. Het Duitse Hof concludeerde dat de Europese Unie een zogenaamde *ultra vires* handeling verrichtte: een EU-instituut trad buiten zijn bevoegdheden.

Het is ook vooral Duitsland dat via zijn rechtssysteem een Europees instituut zo scherp op de vingers tikt. In de Duitse constitutionele rechtsorde behoudt het *Bundesverfassungsgericht* (het Duits Constitutioneel Hof) zich het recht voor te toetsen of de Unie binnen haar bevoegdheden blijft. De kwaliteitsregels die de Duitse Grondwet aan wetgeving stelt, gelden ook voor de Unie. Dit betekent ook dat een staat pas rechtszekerheid schept wanneer zijn handelen berust op een

“Het is ook vooral Duitsland dat via zijn rechtssysteem een Europees instituut zo scherp op de vingers tikt.”

duidelijke rechtsgrondslag en een heldere motivering. Juist hier trok het Duitse Hof de grens. De Unie kan haar gezag slechts behouden wanneer zij overtuigend motiveert dat zij binnen haar bevoegdheden handelt. Die bevoegdheden zijn vastgelegd in de Europese verdragen, die uiteindelijk de juridische basis vormen van het Europese optreden. Het Duitse Hof toetst het Europees handelen aan exact deze afspraken.

Het PSPP-arrest is daarom meer dan een technisch geschil over monetair beleid; het is een constitutioneel conflict over de vraag wie de laatste zeggenschap heeft over de grenzen van Europese bevoegdheden.

Het PSPP-arrest gaat precies over de grens tussen een Unie die economisch beleid slechts coördineert en een Unie die het monetaire beleid via de ECB eigenhandig vormgeeft. Een coördinatie veronderstelt namelijk dat in eerste instantie de lidstaten de marktmeesters zijn. Deze voorwaarden lagen niet prominent of ondubbelzinnig in het besluit waarbij de ECB staatsobligaties opkocht, waarmee de lidstaten financieel betrokken raakten. Een marktmeester vervult daarmee slechts zijn rol zolang hij de ander overtuigt dat hij binnen zijn bevoegdheden handelt.

Een instituut van een democratische rechtsstaat oordeelt dat een instituut van een andere democratische rechtsstaat, waarvan Duitsland zelf ook deel uitmaakt, onrechtstatelijk handelde. De ironie is dat beide staten rechtszekerheid claimen, maar de juridische redenering van slechts een instituut daadwerkelijk deze rechtszekerheid kan vormgeven. In het PSPP-arrest nam het Duitse Constitutionele Hof die rol op zich. Hoe ziet de Unie eruit wanneer Duitsland de Unie niet scherp houdt? Ik denk dat een marktmeester pas rechtszekerheid kan scheppen, wanneer ook hij zelf door een kritisch oordeel van een ander wordt beperkt.

Floris Roggekamp, student-medewerker bij de Telders-Stichting en student Rechtsgeleerdheid aan de Universiteit Leiden.

“Hoe ziet de Unie eruit wanneer Duitsland de Unie niet scherp houdt?”

Floris Roggekamp

Europa op een kruispunt

Concurrentiekracht, regeldruk en ondernemerschap

Interview met Europarlementariër namens de VVD, Jeannette Baljeu over de vraag hoe we ervoor zorgen dat innovatieve bedrijven niet naar de VS vertrekken, maar juist in Europa blijven.

door Jorn Janssen

Jeannette is sinds juli 2024 Europarlementariër namens de VVD. Ze begon haar bestuurlijke carrière als wethouder in Rotterdam, waarna ze gedeputeerde in Zuid-Holland werd. In deze verschillende rollen richtte zij zich op de concurrentiepositie en verduurzaming van het bedrijfsleven. Met haar jarenlange ervaring in de regio Rotterdam-Rijnmond begrijpt zij

als geen ander wat ondernemers nodig hebben: stabiliteit, minder administratieve lasten en een eerlijk speelveld op de wereldmarkt.

Juist nu is haar expertise relevanter dan ooit. Europa bevindt zich op een kruispunt: terwijl het Draghi-Rapport vorig jaar de noodklok luidde vanwege een gebrek aan concurrentiekracht, staat 2026 in het teken van de uitvoering van de Clean Industrial Deal. Bedrijven staan voor een enorme verduurzamingsopgave, maar worstelen tegelijkertijd

tijd met een verstikkende hoeveelheid Europese regels en agressieve dumping vanuit China. Hoe zorgen we ervoor dat innovatieve bedrijven niet naar de VS vertrekken, maar juist in Europa blijven investeren?

In dit interview deelt zij haar visie op een toekomstbestendig Europees vestigingsklimaat.

Ziet u ruimte om Europese regels slimmer en eenvoudiger te maken zonder kernwaarden los te laten?

Heel veel, want we willen bedrijven hier in Europa houden. Hiervoor zijn echt minder administratieve lasten en minder regels in Europa nodig. De Europese Unie moet er ook voor zorgen dat de vergroening die we willen realiseren kan worden gehaald, dat bedrijven kunnen innoveren, en daarnaast hebben wij bijvoorbeeld meer geld nodig om innovaties hier te houden. Een voorbeeld daarvan is een gezamenlijke Europese kapitaalmarkt. We hebben echt een kapitaalmarktunie nodig om te kunnen concurreren met China en de Verenigde Staten. En als dit niet lukt met de hele EU, dan is het een optie om eerst kleiner te beginnen, met een groepje landen die wel stappen vooruit durven te zetten, waaronder Nederland.

“Ik zeg zelf altijd dat we een soort nieuw Marshall-plan nodig hebben waarbij we 25 jaar vooruitkijken.”

Kunnen we het Europese vestigingsklimaat verbeteren en toch onze klimaatdoelen behalen?

Ja, dat denk ik wel, want uiteindelijk wil iedereen in een gezonde wereld leven. Dit betekent ook dat wij allemaal die stappen echt willen zetten. De klimaatdoelstellingen gelden voor 2050. Ik zeg zelf altijd dat we een nieuw soort Marshallplan nodig hebben waarbij we 25 jaar vooruitkijken. Dit betekent ook dat we afspraken maken tussen overheden en bedrijven. Dat zijn afspraken over hoe wij de randvoorwaarden, bijvoorbeeld toegang tot het elektriciteitsnet en investeringskapitaal, organiseren. Deze afspraken kunnen wij over een langere periode, namelijk 25 jaar, maken. In de situatie waarin we iedere twee jaar blijven wisselen van beleid, hebben bedrijven geen zekerheid meer. Het gevolg is dat de interne markt die we in Europa hebben een papieren tijger wordt, omdat lidstaten door telkens veranderend beleid vanuit Europa hun eigen doelen blijven bepalen.

We zijn hard bezig om het aantal regels te verminderen. We doen dit bijvoorbeeld door te kijken of regels duidelijker kunnen en door te voorkomen dat ieder land zijn eigen interpretatie aan die regels geeft. Ik denk zelf dat we veel meer eenduidige regels nodig hebben. Deze uniformiteit helpt ons bedrijfsleven, en een sterk bedrijfsleven is goed voor zowel Nederland als Europa.

Ik denk dat hier ook een belangrijke rol is weggelegd voor de circulaire economie. De Europese Commissie heeft dit in de Clean Industrial Deal als prioriteit benoemd en komt later dit jaar met de Circular Economy Act, met als doel: zorg nou eindelijk voor een goedwerkende circulaire markt in Europa. Nederland loopt hierin voorop, maar veel andere landen in Europa hebben nog flinke stappen te zetten.

Waar staat Europa nu ten opzichte van de VS en Azië als het gaat om aantrekkelijkheid voor bedrijven?

Op het gebied van innovatie staan wij momenteel nog sterk. Wij kunnen hier in Europa veel mooie innovaties bedenken. Wat wij natuurlijk wel zien, is dat een groot deel van de productie momenteel uit China komt. Het is China dat momenteel tegen lage prijzen producten op onze Europese markt dumpt. De conclusie die ik hieruit trek, is dat wij ons als Europa tegen die dumping uit China moeten verdedigen. Daarnaast kunnen wij tegenwoordig ook niet meer

“Op dit moment merken wij dat veel bedrijven zeggen: “Ik kom niet naar Europa, omdat er te veel regelgeving is.”

altijd rekenen op de Verenigde Staten. We moeten bedrijven in Europa echt de ruimte geven om te ondernemen. Dat betekent ook dat wij als Europees continent misschien meer aandacht moeten besteden aan welke factoren voor bedrijven doorslaggevend zijn bij de keuze om zich wel of niet in Europa te vestigen.

Welke factoren zijn volgens u doorslaggevend voor bedrijven om zich wél of niet in Europa te vestigen?

Dit is een goede vraag. Op dit moment merken wij dat veel bedrijven zeggen: “Ik kom niet naar Europa, omdat er te veel regelgeving is.” Door die regeldruk moeten bedrijven aan veel eisen voldoen. Te veel regels verslechteren het investeringsklimaat. Dat maakt ons minder

aantrekkelijk voor bedrijven. Het gaat daarbij juist vaak om bedrijven die wij hard nodig hebben en dus graag willen behouden. We moeten er ook voor zorgen dat bedrijven in Europa hun producten goed op de markt kunnen brengen, en dat de eisen die wij daarvoor stellen ook gelden voor bedrijven van buiten Europa die hun producten op onze markt willen brengen.

De taalbarrières lijken me een probleem voor internationale bedrijven in Europa. Hoe kunnen we deze overbruggen?

Binnen de Europese Unie spreken we veel verschillende talen. Dat hoort ook bij onze cultuur. Maar als je bijvoorbeeld naar onze interne markt kijkt, dan zie je dat op veel producten al die Europese talen op de etiketten staan. Nederland zegt bijvoorbeeld dat Nederlands bovenaan moet staan bij de ingrediënten. Duitsland zegt natuurlijk exact hetzelfde voor het Duits. Voor hetzelfde product moeten daardoor eigenlijk 27 verschillende labels worden gemaakt. Eigenlijk is dat onnodig ingewikkeld. Door bijvoorbeeld te werken met QR-codes op verpakkingen zorgen we ervoor dat we deze belemmering wegnemen. Door de QR-code te scannen, zie je de vereiste informatie voor een product in een taal naar keuze. Producten kunnen dan, zonder telkens het label aan te passen, door heel Europa verhandeld worden. Veel makkelijker voor ondernemers die grensoverschrijdend zaken doen.

Jorn Janssen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van *Liberaal Kompas*.

“We moeten bedrijven in Europa echt de ruimte geven om te ondernemen.”

Jeannette Baljeu en Jorn Janssen

De centrum-rechtse afgrond

Normalisering van het abnormale

De verkiezingen in Hongarije mondden uit in een verpletterende overwinning van Péter Magyar en zijn Tisza partij. Wat kunnen andere politieke partijen hiervan leren?

Foto | Istvan Csak

door Arjen van Witteloostuijn

Péter Magyar

De overwinning is heel groot. Alle peilingen wezen in de richting van een overwinning van de Hongaarse oppositieleider Péter Magyar, maar vanwege de oneerlijke verkiezingen vol manipulaties en een Fidesz-herschreven verkiezingsstelsel, bleef het tot het einde toe de vraag of het voldoende zou zijn – voldoende voor een meer-

derheid in het parlement, en liefst ook voldoende voor een tweederdemeerderheid die in staat zou zijn de Grondwet te repareren. Maar het is gelukt: Tisza heeft ruim twee derde van de parlamentszetels in handen gekregen. Deze overwinning is niet alleen van groot geopolitiek belang, maar biedt ook inzicht in wat kan werken om uiterst rechts te verslaan. Veel politieke partijen worstelen met die vraag in een wereld waarin uiterst rechts in vrijwel alle liberale democratieën aan een onstuitbare opmars bezig is – een wereld waarin Donald Trump dagelijks agressief in de weer

is om de internationale orde naar zijn uiterst-rechtse hand te zetten. Wat kan van de verpletterende overwinning van Péter Magyar en zijn Tisza worden geleerd?

Voordat die vraag deugdelijk kan worden beantwoord, is het van belang te erkennen dat het Tisza van Péter Magyar op heel veel terreinen helemaal niet veel van het Fidesz van Viktor Orbán afwijkt. Ook Tisza is een oerconservatieve partij die in veel lijkt op de Nederlandse SGP. Centraal staat een christelijk-geïnspireerd conservatisme dat weinig ruimte laat voor wat uiterst rechts woke noemt. Ook Tisza moet niks hebben van immigratie en ook Tisza stelt ouderwetse familiewaarden centraal. De LHBTQ+-gemeenschap moet van een nieuwe Tisza-regering geen hele hoge verwachtingen koesteren. Tisza verschilt vooral van Fidesz in de weerzin tegen autocratie en corruptie. Die weerzin vertaalt zich in een andere invulling van het uiterst-rechtse nationalistische narratief. Péter Magyar ziet meer in de EU als bondgenoot dan in Rusland. En hij heeft beloofd om de autocratische 'hervormingen' van Fidesz terug te draaien. Hij zegt de illiberale democratie van Viktor Orbán weer terug in de bedding van zijn liberale alternatief te willen dirigeren. Daarom is zijn eerste bestemming ook Warschau, omdat Donald Tusk met

“Met uiterst rechts mee-roepoeteren verzwakt de democratische rechtsstaat zonder dat de uiterst-rechtse kiezer wordt teruggelokt.”

dezelfde opdracht worstelt. Het blijkt niet mee te vallen om autocratische elementen uit de haarvaten van de samenleving te verdrijven. Hopelijk gaat de tweederdemeerderheid waarover Tisza beschikt veel uitmaken.

De doodlopende weg van centrumrechts

In andere Westerse democratieën zijn centrumpartijen (nog) niet in staat gebleken een adequaat antwoord te vinden op de opkomst van uiterst rechts. Wat vooral opvalt, is dat veel centrumpartijen hun heil zoeken in verdere verrechtsing. Het gevolg is dat vrijwel het hele politieke spectrum is opgeschoven naar rechts. Veel van de agenda van uiterst rechts is genormaliseerd. Allerlei politieke partijen doen voortdurende en verwoede pogingen om concurrenten te overschreeuwen in de sfeer van immigratiestrengheid. Vrijwel allemaal hameren zij op extra strenge varianten van 'law and order' die tegen antirechtsstatelijkheid aanschuren. Ook prominente centrumlinkse partijen hebben deze strategie geadopteerd. In Denemarken is op nogal wat terreinen een Bijbelachtige exegese nodig om verschillen te vinden tussen sociaaldemocraten en uiterst rechts. In het Verenigd Koninkrijk weet Labour van gekkigheid niet meer welke strengheid uit de hoge beleidshoed moet worden getoverd om Nigel Farage en zijn Reform UK de enorme rugwind uit de zeilen te nemen. Deze centrumlinkse voorbeelden zijn echter een schaarse uitzondering op de regel, want bijna overal zit vooral centrumrechts aan het stuur. En vooral daar is massaal een doodlopende weg ingeslagen – of preciezer: drie doodlopende wegen.

De eerste doodlopende weg is het kopiëren van grote delen van de agenda van uiterst rechts. Niet alleen wordt daarmee een nationalistisch-nativistische toon gezet, maar daarnaast wordt zodoende aan fundamentele pijlers van de democratische rechtsstaat gezaagd. Asielzoekers zijn niet de oorzaak van alle problemen. Illegaliteit crimineel verklaren is anti-rechtsstatelijk. De armoede en ongelijkheid vergroten zwengelt het maatschappelijke ongenoegen verder aan. Het demonstratierecht beperken druist in tegen de rechtsstatelijke pijler van vrije meningsuiting. Met uiterst rechts mee-roepoeteren verzwakt de democratische rechtsstaat zonder dat de uiterst-rechtse kiezer wordt teruggelokt. Ook in Nederland nemen partijen als het CDA en in mindere mate D66 grote delen van de agenda van Geert Wilders c.s. over zonder met de ogen te knippen. Het is een gotspe

dat het minderheidskabinet ervoor heeft gekozen de asielwetten van Marjolein Faber vrijwel onverkort op de agenda te houden, terwijl grote delen van het bij het CDA zo geliefde maatschappelijke middenveld paginagrote advertenties in landelijke dagbladen plaatsen om nogmaals duidelijk te maken dat het enige dat deze 'strengste asielwetten ooit' goed kunnen, is heel hard rammelen.

De tweede doodlopende weg heeft van doen met de regelmatige toename tot uiterst rechts voor politieke steun. In het Europese Parlement stemt de centrumrechtse fractie met vooral veel christendemocraten regelmatig mee met één of meer van de uiterst-rechtse fracties om nog rechtser beleid door dat parlement te loodsen. Handjeklap met uiterst rechts is in die kringen in Brussel of Straatsburg inmiddels een geaccepteerde politieke praktijk. In Nederland zou de VVD na het debacle met de PVV het liefst JA21 in de coalitie hebben gehaald. Dat stuitte weliswaar op een veto van vooral D66, maar

“Het lijkt erop alsof de ultraconservatieve vleugel de sociaalliberale fractie naar de marge van irrelevantie heeft weten te manoeuvreren.”

intussen ziet het minderheidskabinet geen enkel bezwaar tegen overleg met en steun van datzelfde JA21 of de groep Markuszower (sinds kort DNA geheten). Het is niet alsof Annabel Nanninga of Gidi Markuszower plotseling de gevaren van het uiterst-rechtse gedachtegoed hebben ingezien. De vrijage van Gidi Markuszower met de complottheorie van omvolking of de rechtvaardiging van een gewelddadige overheid in de strijd tegen van alles en nog wat zeggen voldoende. Veel voorstellen die in die kringen circuleren, zijn nog even ongrondwettelijk of anti-rechtsstatelijk als vroeger. Dat lijkt echter niet langer vriendelijk en zakelijk koffiedrinken in de weg te staan.

De derde doodlopende weg betreft de normalisering van de agressieve toon van het debat. Daaraan maakt niet iedereen zich (even) schuldig, maar te veel politici lijken zich gedwongen te voelen de kwalijke retorische stijl van uiterst rechts over te nemen. Dat onderweg de waarheid sneuvelt, wordt voor lief genomen. De Duitse Bondskanselier Friedrich Merz staat inmiddels bekend om het ene retorische slippertje na het andere. In Nederland maakt vooral de VVD zich hieraan schuldig, met een partijleider die X misbruikt voor de verspreiding van retorische onwaarheden. Dat is bijzonder zorgelijk omdat formele instituties in hoog tempo afbladderen zodra de ondermijnende werking van anti-rechtsstatelijk gedrag van de politieke elite zich ertegen heeft gekeerd. De razendsnelle afbladdering van formele 'checks-and-balances' in de Verenigde Staten spreekt boekdelen. De dagelijkse en tomeloze agressie van de Amerikaanse president in woord en daad tegen alles en iedereen die hij als 'woke' ziet, heeft de democratische rechtsstaat in het voormalige baken van vrijheid in ongekend tempo aan het wankelen gebracht.

Het voorbeeld van de VVD

Het voorbeeld van de VVD is extra zorgwekkend. Ongetwijfeld worden allerlei genuanceerde en erudiete interne partijdiscussies gevoerd over het beleid en de koers. Wat

Arjen van Witteloostuijn

“Met de normalisering van uiterst rechts graaft centrumrechts het graf van de democratische rechtsstaat.”

wij als burger en kiezer zien en horen impliceert uiteraard een eendimensionale blik op een partij met zoveel leden en stromingen. Maar nuance binnen de partij helpt de democratische rechtsstaat niet verder. Immers: de werkelijke invloed van de VVD volgt uit wat de partij voelbaar en zichtbaar doet en zegt in het publieke domein – wat staat in verkiezingsprogramma's, de retoriek die wordt gebezigd, de toon van het debat in de Tweede Kamer, de concrete beleidsvoorstellen die worden gelanceerd, de uitspraken bij *Pauw & De Wit* en *Vandaag Insi-de*, de coalities die worden gesloten, de uitingen op X, de amendementen die worden ingediend, *et cetera*. Dat is wat de publieke opinie beïnvloedt. Dat is wat het electoraat in beweging brengt. En met die blik van buiten moet worden geconstateerd dat de VVD in de afgelopen jaren sterk van karakter is veranderd.

Het lijkt erop alsof de ultraconser-vatieve vleugel de sociaalliberale factie naar de marge van irrelevantie heeft weten te manoeuvreren. Op veel terreinen is de politieke agenda van de VVD tegen die van de PVV gaan aanschurken. Voor een buitenstaander kunnen de motieven achter deze beweging moeilijk worden vastgesteld, maar het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat hier ten minste ten dele electorale overwe-

gingen aan ten grondslag liggen. In dat geval zou eerder sprake zijn van politiek opportunisme dan van inhoudelijke overtuiging. Wat hier ook van zij, het resultaat is hetzelfde. De traditionele nadruk op 'law and order' is zover aangescherpt dat met enige regelmaat anti-rechtsstatelijk terrein wordt betreden. Het neoliberale karakter¹ van de sociaaleconomische agenda is opgeschroefd. Achter de façade van de 'hardwerkende Nederlander' worden vooral het bedrijfsleven en de vermogende medelander ontzien bij de zoektocht naar extra overheidsmiddelen. Het “strengste asielbeleid ooit” wordt Faberiaans gepropageerd. Met het pleidooi voor financieel Calvinisme wordt Colijn geïmi-teerd. De Eurosceptis heeft weer een blinkende onder-houdsbeurt gekregen. *Et cetera*.

Niet alleen is de VVD inhoudelijk ver naar rechts opgeschoven, maar daarnaast heeft de partij ook haar politieke gedrag daaraan aangepast. Allereerst heeft de partij PVV-achtige retoriek overgenomen. Daarbij zijn feiten van ondergeschikt belang geworden. X is een belangrijk communicatiekanaal. Dat maakt het bijvoorbeeld mogelijk GroenLinks-PvdA (sinds kort Progressief Nederland of PRO) bij voortduring als radicaallinks weg te zetten. Zodoende wordt het politieke midden narratief flink naar rechts verschoven. Dat vertaalt zich ook in werkelijke politieke daden. Moeiteloos is zonder veel blikken of blozen een akkoord met de PVV gesloten, met Schoof I tot gevolg. Na 1,5 jaar retorisch geweld en feitelijke stilstand is in campagnetijd en daarna GroenLinks-PvdA tot paria verklaard, met gelijktijdig flirtgedrag richting uiterst rechts, met name JA21. Hoewel de partij licht verlies heeft geleden in de verkiezingen van het najaar van 2025, zijn in de formatiebesprekingen beide winnaars CDA en D66 zodanig gegijzeld dat een moeizaam minderheidskabinet het resultaat is. Intussen wordt schaamteloos steun gezocht bij radicaal-rechts, terwijl het mondiale leiderschap van MAGA-Trump met enige regelmaat opzichtelijk wordt geprezen.

Wat is nog liberaal aan de VVD?

Op de *website* van de VVD is na wat doorklikken het volgende te vinden: “De VVD is een liberale partij. Dat betekent dat wij een samenleving met zo veel mogelijk vrijheid voor mensen willen. De keuzes die wij maken komen voort uit onze vijf liberale kernwaarden.” Die vijf waarden zijn verder uitgewerkt onder de kop “Liberale waarden”: vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid. Dat is een prachtig vijftal. De invulling ervan na nog wat doorklikken is even prachtig. Daar staat bijvoorbeeld: “Je mening kunnen geven zonder gearresteerd te worden”, “Met een buitenlandse achternaam gewoon worden uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek”, “Mensen helpen die zichzelf niet kunnen redden” en “Goede zorg voor arm en rijk en jong en oud.” Op diezelfde *website* worden ook standpunten verwoord waarvan mag worden aangenomen dat die een politieke vertaling zijn van die vijf liberale waarden. Weer een paar voorbeelden: “Mede door de hoge asielinstroom staan voorzieningen zoals de woningmarkt en het onderwijs onder druk”, “Werken, ondernemen en initiatief nemen moeten juist worden aangemoedigd. Wij willen daarom stoppen met verder nivelleren” en “Onze vrije manier van leven is niet onderhandelbaar. Dat geldt ook voor de mensen die het recht op demonstratie, een groot goed in onze rechtsstaat, misbruiken door gevaarlijke situaties te creëren op snelwegen of door universiteitsgebouwen te bezetten.”

Liberalisme bestaat in allerlei soorten en maten. Welk liberalisme spreekt

Foto | Orange Pictures

uit de vijf liberale waarden en welk uit de feitelijke politieke keuzes? Wat is precies liberaal aan het beperken van het demonstratierecht, het strafbaar stellen van illegaliteit, het ongemoeid laten van belastingen op vermogen en de verdere verschraving van de sociale zekerheid? Uit de feitelijke politieke keuzes spreekt een conservatisme dat is opgeschoven in de richting van uiterst rechts. Onderweg worden fundamentele pijlers onder de democratische rechtsstaat geofferd. Ook feiten lijken van ondergeschikt belang te zijn geworden. De koppeling van de hoge asielstroom aan mankerend onderwijs en een falende huizenmarkt kan bijvoorbeeld onmogelijk op feiten zijn gestoeld. Daarvoor is die asielstroom, hoe hoog ook, veel te klein. Deze wisseling van perspectief in de richting van uiterst rechts spreekt ook uit de retoriek die veel VVD-politici bezigen. Door een dergelijke retorische bril wordt GroenLinks-PvdA radicaallinks en Douwe Bob een antisemiet. Deze ommekeer bij de VVD is koren op de molen van extreem- en radicaalrechts.

Normalisering van wat abnormaal zou moeten zijn

Het gevolg van de karakterverandering van de VVD, en in mindere mate van het CDA en D66, is bijzonder zorgelijk. Uiterst rechts is daardoor inmiddels volkomen genormaliseerd. De verruwing van het taalgebruik is onstuitbaar. De welvaartsstaat wordt verder verschraald. Stemsteun van radicaalrechts is gewoon geworden. De sluipende ondermijning van de democratische rechtsstaat wordt niet gestopt. Het electoraat neemt dat over. Als ook centrumrechts

radicaal-rechtse taal uitslaat, en dat deels ook omzet in concreet beleid, dan is steun voor het origineel moeite- en schaamteloos verkoopbaar. FvD – het nog radicalere zusje van de PVV – stijgt in de peilingen. Het electorale blok aan de extreem- en radicaal-rechtse zijde van het politieke spectrum blijft gestaag groeien. Argumenten dat daarmee de democratische rechtsstaat in gevaar komt, zijn blijkbaar aan centrumrechtse dovemans oren gericht. De weg mag dan doodlopen, maar dat is geen enkele reden voor een ommekeer. De karavaan trekt verder, zij het dat alleen bij elk kruispunt voor de afslag verder naar rechts wordt gekozen. In het binnenland blijft centrumrechts de rugwind voor uiterst rechts aanwakken. In het buitenland wordt slaafs het bizarre gedrag van Donald J. Trump doodgezwegen of zelfs zalvend weggepraat.

Het besef dat de maatschappij zich sterk laat beïnvloeden door wat zij de politiek horen zeggen en zien doen, lijkt nauwelijks tot het centrumrechtse kabinet te zijn doorgedrongen. Wie zaait, zal oogsten. De publieke opinie en de politieke agenda versterken elkaar wederzijds, als twee kanten van dezelfde echokamer, maar het effect van politiek op maatschappij is beduidend groter dan omgekeerd. Daar

“Het lijkt erop alsof de ultraconservatieve vleugel de sociaalliberale factie naar de marge van irrelevantie heeft weten te manoeuvreren.”

wordt uiteindelijk de hoofdtoon gezet. Nadat de minderheidscoalitie in het politieke moeras is vastgelopen, zullen nog meer kiezers, deels uit ar(re)moede en frustratie, hun heil verder naar rechts zoeken. Met de normalisering van uiterst rechts graaft centrumrechts het graf van de democratische rechtsstaat. Maar het is nog niet te laat. Als het centrumrechtse kabinet een halt toeroept aan de cumulatieve verschraving van de welvaartsstaat, de democratische rechtsstaat bloedserieus neemt, vooral steun ter centrum-linkerzijde zoekt, radicaal-rechtse beleid en taalgebruik systematisch afkeurt en de retoriek normaliseert, is nog niet alle hoop verloren.² Het is niet nodig om het oerconservatisme van Péter Magyar te imiteren om het tij te keren.

Arjen van Witteloostuijn is hoogleraar Bedrijfskunde en Economie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daarnaast is hij actief betrokken bij Antwerp Management School en is hij lid van de KNAW (Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen).

Dit opiniestuk verwoordt de persoonlijke standpunten van de auteur. Wilt u hierop reageren? Stuur dan uw reactie naar redactie@liberaalkompas.nl.

1. Ook hier is in theorie nuance op zijn plaats omdat onduidelijk is wat neoliberalisme precies betekent. Het is een wonderlijke ahistorische vergaarbak van met alles en nog wat geworden dat vooral door criticasters wordt gebruikt om partijen als de VVD aan te vallen. Dat hebben Martin van Hees, Patrick van Schie en Mark van de Velde alweer in 2014 in een analyse met chirurgische precisie haarfijn blootgelegd (*Neoliberalisme. Een politieke fictie*, gepubliceerd bij Boom). Ook dat is waar, maar doet in het publieke debat, de politieke arena en de strijd om het electoraat verder weinig ter zake.
2. Voor een uitvoerige analyse verwijst ik naar mijn recente boek *The End of Democracy as We Know It: Exclamation or question mark!? The accelerating process of democratic backsliding in liberal democracies* (Amsterdam: VU), gratis beschikbaar via https://www.mejudice.nl/docs/default-source/download/democracy_end_book.pdf?sfvrsn=-ba8b807c_o.

De opgeschor- te democratie in Servië

Constitutionele voor- waarden voor herstel

Gedurende het afgelopen decen-
nium is Servië aanzienlijk terug-
gevallen op vrijwel alle belangrijke
internationale indexen die democ-
ratische vrijheden, transparantie
en goed bestuur meten.

door Danijel Pantić
vertaald door de redactie

Servië verkreeg op 1 maart 2012 de sta-
tus van kandidaat-lidstaat van de Eu-
ropese Unie. Op basis van de in 2006,
na het uiteenvallen van de staatsunie
met Montenegro, haastig aangeno-
men grondwet is de Republiek Servië
formeel een parlementaire democratie
die zich verbindt aan Europese waar-
den. In de politieke praktijk heeft het
regime onder leiding van de Servische

Progressieve Partij (SNS), die sinds mei 2012 aan de macht
is, echter geleidelijk de controle verstevigd over alle staats-
machten en bestuursniveaus. Vrijwel alle lokale overheden
worden bestuurd door de SNS, evenals de stad Belgrado en
de autonome provincie Vojvodina in het noorden van het
land. President Aleksandar Vučić bevindt zich momenteel
in zijn tweede en laatste presidentiële ambtstermijn van vijf
jaar, maar heeft al aangekondigd ook daarna een leidende
politieke rol te willen blijven spelen, mogelijk als toekom-
stig premier.

Gedurende het afgelopen decennium is Servië aanzienlijk teruggevallen op vrijwel alle belangrijke internationale indexen die democratische vrijheden, transparantie en goed bestuur meten, waaronder de Corruption Perceptions Index van Transparency International en verschillende democratie-indicatoren van IDEA.

Eind mei 2026 bracht president Vučić een staatsbezoek aan China, waar hij werd onderscheiden met de Vriendschapsmedaille van de Volksrepubliek China. Daarbij verklaarde hij dat beide landen verbonden blijven door een “onbreekbare ijzeren vriendschap” en omschreef hij het bezoek als het hoogtepunt van zijn politieke carrière. Tegelijkertijd verklaarde SNS-voorzitter Miloš Vučević, bij de ondertekening van een memorandum van overeenstemming met vertegenwoordigers van de Communistische Partij van China, dat beide regeringspartijen “essentiële gemeenschappelijke waarden delen.”

Servië heeft er de afgelopen jaren herhaaldelijk voor gekozen om samen te werken met China in plaats van met de Europese Unie bij grote infrastructuurprojecten. Het meest in het oog springende voorbeeld is de spoorlijn tussen Belgrado en Boedapest, een belangrijk onderdeel van het door China geïnitieerde *Belt and Road Initiative*. Deze verbinding moet het transport van Chinese goederen naar de Europese Unie via de Griekse haven van Piraeus vergemakkelijken.

Het project werd uitgevoerd tegen zeer hoge kosten en gefinancierd

“Eind mei 2026 bracht president Vučić een staatsbezoek aan China, waar hij werd onderscheiden met de Vriendschapsmedaille van de Volksrepubliek China.”

met leningen van de Chinese Export-Import Bank. Opmerkelijk is dat de technische documentatie voor hetzelfde project eerder werd bekostigd door de Europese Unie, onder meer via het Western Balkans Investment Framework, waaraan ook Nederlandse belastingbetalers hebben bijgedragen.

Waar het Europese voorstel uitging van een totale kostprijs van ongeveer 340 miljoen euro, waarvan 80 procent via leningen zou worden gefinancierd, werd het Chinese alternatief aanvankelijk geraamd op 1,1 miljard euro. Voor hetzelfde project kozen Servië en Hongarije (onder Orban, dit verandert nu met Magyar) daarmee voor een oplossing die ruim drie keer duurder was en volledig afhankelijk werd van Chinese financiering.

Deze spoorlijn illustreert tevens de opkomst van wat kan worden omschreven als een 'Europa van twee snelheden' in de omgang met China. Terwijl West- en Noord-Europese lidstaten de controle op Chinese investeringen de afgelopen jaren hebben aangescherpt, blijven Servië en Hongarije Chinese investeringen beschouwen als een aantrekkelijk alternatief voor de voorwaarden en toezichtmechanismen die verbonden zijn aan Europese financiering.

Vanaf eind 2024 gingen echter steeds meer burgers de straat op na de dood van zestien mensen in Novi Sad, waar een deel van het stationsgebouw instortte. Het station maakte deel uit van het door China gesteunde spoorwegproject. Sindsdien vinden iedere vrijdag om 11.52 uur herdenkingsacties plaats, exact op het tijdstip van de ramp. Op dat moment wordt het verkeer stilgelegd en blokkeren demonstranten vreedzaam de wegen ter nagedachtenis aan de slachtoffers en uit protest tegen het uitblijven van gerechtigheid.

De studentenbeweging, die inmiddels jongeren in het hele land mobiliseert, eist een beter functionerende rechterlijke

macht en vervroegde verkiezingen. Deze eisen worden echter consequent afgewezen door het SNS-regime, dat door een groeiend deel van de bevolking wordt gezien als corrupt, cliëntelistisch en ondoorzichtig. Tal van demonstranten zijn gearresteerd; anderen zijn mishandeld, gemarteld of gewond geraakt door politieoptreden of door geweld van ingehuurd hooligans die volgens critici banden hebben met de regeringspartij. Dergelijke incidenten deden zich onder meer voor in Novi Sad.

Steun voor het regime kwam openlijk uit Moskou, wat weinig verrassing veroorzaakte. Servië is nog altijd het enige Europese land dat geen sancties heeft ingesteld tegen de Russische Federatie sinds het begin van de oorlog tegen Oekraïne. Tegelijkertijd blijft de Servische regering aandringen op een versnelde toetreding van alle landen van de Westelijke Balkan tot de Europese

“Vanaf eind 2024 gingen echter steeds meer burgers de straat op na de dood van zestien mensen in Novi Sad, waar een deel van het stationsgebouw instortte.”

Unie en op snelle opname in het Schengengebied. President Vučić verwierp echter nog onlangs elk voorstel om een visumplicht voor Russische staatsburgers in te voeren. Hierdoor blijft er sprake van een duidelijke kloof tussen het buitenlandse beleid van Servië en dat van de Europese Unie, terwijl juist afstemming op het Europese buitenlandse beleid een fundamentele voorwaarde is voor toetreding tot de Unie.

Hoe kon dit alles plaatsvinden in het hart van Europa, in een land dat al meer dan tien jaar onderhandelt over toetreding tot de Europese Unie?

De laatste parlements- en lokale verkiezingen (eind 2023 en midden 2024) hebben duidelijk gemaakt dat fundamentele constitutionele uitgangspunten en democratisch-liberale waarden in Servië feitelijk zijn opgeschort door het regerende politieke regime. Hierdoor is het land verder van Europa verwijderd geraakt. De groeiende maatschappelijke onvrede, vooral na de tragedie van 1 november 2024 waarbij zestien burgers omkwamen als gevolg van de ‘renovatie’ van het station van Novi Sad, en de daaropvolgende protesten, wijzen erop dat de Servische samenleving dringend behoefte heeft aan een grondige democratische herstart.

Het regime legitimeert zich steeds nadrukkelijker via een populistische benadering, waarbij de president wordt voorgesteld als het centrum van alle uitvoerende macht. Daarmee ontstaat feitelijk een presidentieel systeem buiten de grenzen van de grondwet. Deze ontwikkeling wordt versterkt doordat de president rechtstreeks door de bevolking wordt gekozen. In de Servische politieke praktijk zijn presidentsverkiezingen de enige verkiezingen waarbij burgers op individuele kandidaten stemmen. Bij parlements-, provinciale en lokale verkiezingen stemmen kiezers uitsluitend op partijlijsten. Daardoor beschikt de gekozen presi-

Herdenking slachtoffers Novi Sad | Nenad Nedomacki

“Het is noodzakelijk terug te keren naar het ‘nulpunt’ van het juridisch-politieke systeem.”

dent over een sterke democratische legitimiteit.

Tot voor kort was de president bovendien formeel leider van de regeringspartij, de Servische Progressieve Partij (SNS), waardoor hij extra invloed kon uitoefenen op de vorming van regeringen. De regeringspartij profiteert daarbij van aanzienlijke voordelen, aangezien de president actief campagne voert voor de partij bij vrijwel iedere verkiezing, zelfs op gemeentelijk niveau. Een dergelijke praktijk is in gevestigde democratieën nauwelijks voorstelbaar.

Waar te beginnen?

Vanuit liberaal perspectief moet de enorme institutionele en politieke schade die is ontstaan door willekeurige, onwettige en onethische politieke beslissingen worden teruggedrongen. Deze beslissingen hebben het publieke belang, staatsinstellingen en overheidsfuncties gevangengehouden in een vicieuze cirkel van opgeschorte democratie. Daarom is het noodzakelijk terug te keren naar het ‘nulpunt’ van het juridisch-politieke systeem.

Dat betekent dat het bestaande constitutionele kader opnieuw moet worden onderzocht en dat moet worden vastgesteld welke grondwettelijke uitgangspunten kunnen bijdragen aan het herstel van de de-

mocratie in Servië. Het Servische politieke leven wordt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Nederland, gekenmerkt door een gebrek aan consensusvorming. Juist dat vermogen tot compromis en overleg is essentieel voor het functioneren binnen de Europese Unie. In plaats daarvan overheerst een voortdurende polarisatie tussen ‘wij’ en ‘zij.’ Tegenstanders van het regime worden in regimegezinde media regelmatig bestempeld als ‘interne vijanden van de staat,’ enkel omdat zij afwijkende meningen naar voren brengen.

De centrale vraag is daarom of de huidige grondwet nog wel politiek en juridisch functioneel is, geheel of gedeeltelijk. Diverse politieke, juridische, maatschappelijke en normatieve ontwikkelingen roepen de gevoelige vraag op of de constitutionele orde haar legitimiteit heeft verloren.

Tot deze ontwikkelingen behoren onder meer de aantasting van het publieke belang en van staatsinstellingen, de politieke toe-eigening van constitutionele organen, de houdbaarheid van de grondwet in het licht van de normalisering van de betrekkingen tussen Belgrado en Pristina en de bijzondere status van Kosovo, waar Servië feitelijk geen rechtsmacht meer uitoefent ondanks de grondwettelijke claims. Daarnaast spelen problemen rond het kiesstelsel, ongelijkmatige economische ontwikkeling, grote onevenwichtigheden in de territoriale organisatie van het land, verregaande centralisatie en de uitholling van lokale autonomie.

Volgens de auteur moeten deze vraagstukken worden aangepakt door een geloofwaardig politiek alternatief. Zowel aan de linker- als aan de rechterzijde van het politieke spectrum ontstaan dergelijke initiatieven, vaak aangevoerd door liberale krachten.

Mechanismen van directe democratie, zoals referenda en burgerinitiatieven, worden ontmoedigd of verwaarloosd. Belangrijke besluiten worden binnen de regering genomen op aanwijzing van de president, waarna de parlementaire meerderheid deze slechts formeel bekrachtigt wanneer

“Mechanismen van directe democratie, zoals referenda en burgerinitiatieven, worden ontmoedigd of verwaarloosd.”

dat noodzakelijk wordt geacht. Het enige recente referendum, over grondwetswijzigingen met betrekking tot de rechterlijke macht in het kader van de EU-toetreding, kende een lage opkomst.

Dit wijst op een vergaande uitholling van democratische besluitvorming. De situatie wordt verder verergerd doordat de president zich actief bemoeit met beleidsterreinen die buiten zijn grondwettelijke bevoegdheden vallen. Hierdoor raken staatsinstellingen en het openbaar bestuur steeds verder verlamd.

Wijziging van de huidige grondwet of een geheel nieuwe grondwet?

Gezien de omvang van de bestaande problemen dienen zich voor de periode na de volgende verkiezingen twee hoofdroutes aan.

1. Ingrijpende wijzigingen van de bestaande grondwet: de eerste mogelijkheid bestaat uit substantiële grondwetswijzigingen, vergelijkbaar met de recente hervormingen van de rechterlijke macht. Het gaat daarbij om gerichte aanpassingen, bijvoorbeeld van het kiesstelsel of de procedure voor de benoeming van rechters van het Constitutioneel Hof, zonder de grondwet fundamenteel te herschrijven.
2. Een nieuwe grondwet via een breed maatschappelijk proces: de

tweede optie is ingrijpender en volgens velen waarschijnlijk noodzakelijk. Deze benadering zou bestaan uit een breed maatschappelijk en politiek consultatieproces waarbij alle relevante actoren worden betrokken bij het opstellen van een nieuwe grondwet. Dit zou moeten gebeuren via een democratisch en transparant constitutioneel conventieproces. Een dergelijke conventie zou een definitieve of alternatieve grondwettekst opstellen die vervolgens door het parlement, of eventueel door een speciaal gekozen grondwetgevende vergadering, zou kunnen worden aangenomen. Een groep deskundigen, waaronder de auteur van deze tekst, heeft twee weken geleden een Constitutioneel Manifest gelanceerd, waarin burgers worden uitgenodigd om opmerkingen en voorstellen aan te dragen. Dit initiatief kan uiteindelijk uitmonden in een ontwerp voor een nieuwe Servische grondwet, opgesteld door juridische experts verbonden aan de Foundation for Liberal Practical Policies (FLPP), een organisatie die is aangesloten bij Liberal Forum Europe.² De bedoeling is dat een concepttekst beschikbaar zal zijn

Danijel Pantić en Ana Radisic

voor een toekomstige parlementaire meerderheid zodra democratische veranderingen zich voordoen.

De betrokken deskundigen voeren twee belangrijke argumenten aan voor het bijeenroepen van een grondwetgevende vergadering.

Ten eerste stellen zij dat de huidige grondwet in de praktijk al buiten werking is gesteld door het handelen van de president. Dit heeft geleid tot institutionele verlamming en tot het wegvallen van het systeem van checks-and-balances. De passieve houding van het Constitutioneel Hof heeft volgens hen aanzienlijk bijgedragen aan deze ontwikkeling.

Ten tweede wijzen zij erop dat de huidige grondwet werd aangenomen op basis van de herzieningsbepalingen van de grondwet van 1990. Die grondwet was opgesteld door een eenpartijorgaan tijdens het uiteenvallen van Joegoslavië. Daardoor bestaan er volgens hen vragen over de democratische legitimiteit van de huidige constitutionele orde. Bovendien is dit al de veertiende grondwet in de geschiedenis van Servië sinds het begin van de negentiende eeuw, inclusief de grondwetten die van kracht waren toen Servië deel uitmaakte van de Joegoslavische federatie.

Samenwerking met Nederlandse constitutionele en juridische deskundigen zou volgens de auteur van grote waarde kunnen zijn bij het opstellen van een nieuwe grondwet. Een dergelijke grondwet zou een noodzakelijke voorwaarde vormen voor het herstel van een liberale

democratie in een land dat nog altijd kandidaat-lid is van de Europese Unie.

Ondertussen presenteert de partij Pokret slobodnih građana (Beweging van Vrije Burgers, PSG) zich als de enige expliciet pro-Europese en pro-NAVO-partij die momenteel in het Servische parlement vertegenwoordigd is. De partij beschikt over drie parlementsleden en maakt op Europees niveau deel uit van de liberale ALDE-/Renew-familie.

Liberaal waarden zoals individuele vrijheid, vrijheid van meningsuiting, solidariteit en effectieve rechtsbescherming van mensenrechten staan volgens de auteur onder druk in een land dat zich op minder dan een uur vliegen van Wenen en ongeveer twee uur van Amsterdam bevindt.

Tegelijkertijd blijft het SNS-regime functioneren als een belangrijke facilitator van Russische en Chinese belangen in Europa. Volgens de auteur wordt dit regime in de praktijk gedoogd door de dominante politieke familie in het Europees Parlement, de European People's Party, die al maanden onderzoek doet naar haar Servische zusterpartij zonder dat dit voornamelijk tot zichtbare resultaten heeft geleid.

Daarom, zo concludeert de auteur, is grensoverschrijdende solidariteit tussen liberalen noodzakelijk om Europa bewust te maken van de ernst van de situatie in Servië en om een uitweg te vinden uit de huidige politieke impasse.

Verkiezingen worden verwacht tegen het einde van 2026. De auteur sluit af met een wens van succes voor de liberalen in Servië.

Danijel Pantić is bestuursvoorzitter van de Foundation for Liberal Practical Policies (FLPP), de politieke stichting die verbonden is aan de Servische liberale partij PSG (Beweging van Vrije Burgers).

1. Details zijn hier te vinden: https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/global-gateway/global-gateway-business-opportunities_en
2. Meer informatie is hier te vinden: www.flpp.rs.

Liberalisme in de 21^e eeuw, een vrijheid om te geven

door Peter Lamberts

Het liberalisme lijkt in mijn beleving soms op Latijn, een dode taal, die niet mag (of kan) worden aangepast aan de inzichten van een nieuwe periode. Het liberalisme is ontstaan in de specifieke historische context van de Verlichting. Vandaag de dag gebruiken we nog steeds het theoretische kader en nog steeds dezelfde terminologie als toen, terwijl de wereld echt veranderd is.

In dit artikel werp ik de vraag op of het niet tijd is voor een grote vernieuwing, of het niet tijd is om het theoretische kader van het liberalisme naar de 21^e eeuw te brengen. Specifieker, ik zal beweren dat we in de 21^e eeuw, een tijd waarin de band tussen burger en overheid veel directer is, dat het theoretische kader van het liberalisme zich zou moeten richten op de ruimte die er is in het maatschappelijk middenveld waarin we ons bij het verlangen naar vrijheid niet richten op de overheid, maar op onze medeburgers: wat kunnen we als burger doen om de vrijheid van anderen te vergroten? Vrijheid ontstaat immers niet alleen doordat anderen jou niet belemmeren in het verkrijgen van vrijheid, maar ook doordat mensen elkaar actief ondersteunen om vrij te leven.

Wie vandaag de dag kijkt naar een mantelzorger, ziet iets dat in de klassieke liberale theorie nauwelijks een plaats heeft: iemand die actief vrijheid ‘geeft’ aan een ander. Door tijd, aandacht en inzet beschikbaar te stellen, wordt de bewegingsruimte van een ander vergroot. Dit voelt intuïtief liberaal, maar past niet goed in het traditionele kader.

De hedendaagse samenleving, het geven van vrijheid

Het theoretische kader van het liberalisme, ontstaan vanuit de Verlichting, kenmerkt zich vooral door een constante discussie vanuit het individu richting de overheid. De overheid wordt daarin benaderd als een extern gremium dat los staat van de burgers waarover zij bestuur uitoefent

en dat moet worden bewogen tot een inzet in het voordeel van de burger in plaats van een voordeel voor de overheid. Vanuit denkers als Descartes, Locke en Kant ontstaat zo een defensief en individualistisch vrijheidsbegrip waarin vrijheid vooral beschermd moet worden tegen inbreuk door anderen. Het gaat er daarbij ook vanuit dat burgers in hoge mate zelfredzaam zijn. Het theoretische kader richt zich daardoor in mijn beleving sterker op de relatie burger-overheid dan op de relatie burger-burger en nauwelijks op de vraag hoe burgers actief elkaars vrijheid kunnen vergroten.

De verhouding tussen burger en overheid tegenwoordig is fundamenteel veranderd ten opzichte van de tijd van de Verlichting. De overheid werd destijds grotendeels gedragen door adel en geestelijkheid. De overige burgers waren hier niet mee verbonden. De overheid van tegenwoordig wordt gevormd door burgers, die worden gekozen en gecontroleerd door burgers. Deze ontwikkeling kon alleen ontstaan door de intellectuele ontwikkelingen die tijdens de Verlichting zijn ontstaan.

Mijn observatie is echter dat de ontwikkeling ook uitgaat van vrijheid voor zelfstandige burgers. In de tijd rond de liberale omwentelingen

(die rond 1848 hun beslag kregen) was dit ook de praktijk. De verworven vrijheid was in principe voor iedereen, maar kwam vooral toe aan welgestelde, blanke christelijke mannen. Sinds 1848 en dankzij de liberale inzichten zijn diezelfde vrijheden echter uitgebreid naar vrouwen, kinderen, arbeiders, slaven, mensen met een ander geloof en nog veel meer groepen. Ook ontstonden fantastische ontwikkelingen rondom bijvoorbeeld gezondheidszorg, onderwijs en transport. Maar waar de wereld transformeerde naar onze tijd ontwikkelde het liberale denken in mijn ogen niet mee.

Één van de knellende punten is de relatie met de overheid. Met het volledig doorvoeren van de democratie kan niet meer gesproken worden van het overdragen van bevoegdheden, maar van een opdracht van burgers aan de overheid. De overheid is geen extern orgaan meer, maar een gezamenlijk gremium. De samenleving wordt bovendien daadwerkelijk bottom-up vormgegeven. Niet alleen via de overheid, maar via gezinnen, bedrijven, verenigingen en gemeenschappen. Dit neemt niet weg dat ook de burgers die deel uitmaken van de overheid in de verleiding kunnen komen om hun positie te gebruiken voor hun overtuiging, terwijl dit niet past binnen de opdracht die ze van de burger hebben gekregen. Dit neemt niet weg dat de burger in een liberale samenleving altijd de mogelijkheid heeft om hierop in te grijpen, waar dat in de tijd van de Verlichting (vrijwel) onmogelijk was.

Waar de relatie burger-overheid fundamenteel is aangepast, is de zelfredzaamheid van de burger nog steeds iets dat niet is aangepast. Terwijl de ontwikkelingen sinds 1848 hier wel om vragen. Vanuit dit inzicht kan ik niet anders concluderen dan dat het cruciaal is dat burgers elkaar actief vrijheid geven. Niet alleen in passieve zin (je mag de vrijheid van een ander niet beperken), maar ook in actieve zin. En dan niet alleen als ‘welbegrepen eigenbelang’, maar gewoon de actieve ondersteuning, zoals dat bijvoorbeeld wordt gedaan door mantelzorgers.

De basis voor deze houding is dat wanneer je het zo belangrijk vindt dat mensen vrijheid hebben, het aan jou is om te zorgen dat ze die ook krijgen. De praktijk laat daarmee iets zien wat het klassieke theoretische kader slechts gedeeltelijk kan verklaren: vrijheid ontstaat niet alleen door afwezigheid van dwang, maar juist door aanwezigheid van steun.

“Vrijheid ontstaat niet alleen door afwezigheid van dwang, maar juist door aanwezigheid van steun.”

Ik zie daarbij ook een belangrijke rol in het omdenken rondom de rol van de natuur. Hoe mooi de natuur ook is: de natuur geeft ons in mijn perceptie geen vrijheid, maar neemt die eerder af. Door de wijze waarop de natuur is ingericht, heb ik honger, dorst, kou en hitte of word ik ziek. Dat zijn elementaire zaken waardoor mijn vrijheid wordt ingeperkt. Juist de wetenschappelijke impuls vanuit de Verlichting zorgt er tot de dag van vandaag voor dat de impact van al deze belemmeringen steeds verder wordt teruggedrongen.

Dit wordt in hoge mate mogelijk gemaakt door een liberale overheid, maar kan niet bestaan zonder inzet van individuele burgers naar elkaar toe. Een belangrijk deel van de vrijheid die ik ervaar ontstaat doordat anderen mij ruimte, steun of kansen geven. Iedere vorm van vrijheid die ik me toe-eigen, beperkt in meerdere of mindere mate de mogelijkheden van een ander. Hetzelfde zie je bij vrijwilligerswerk en bij relaties tussen werkgever, werknemer en klant. Zodra wederzijdse waardering

Peter Lamberts

“Een belangrijk deel van de vrijheid die ik ervaar ontstaat doordat anderen mij ruimte, steun of kansen geven.”

ontbreekt, raakt de relatie verstoord en wordt deze puur zakelijk.

Tegelijkertijd is de samenleving hybride geworden. Liberale, socialistische, conservatieve en religieuze invloeden bestaan naast elkaar. Alle stromingen claimen het begrip ‘vrijheid’. Zo leggen socialisten vaak nadruk op vrijheid van de zwakkeren en op bescherming tegen ongelijkheid. Conservatieven leggen vaak nadruk op stabiliteit, continuïteit en het behoud van bestaande sociale verbanden. Religieuze groepen benadrukken veelal de vrijheid om het geloof en de gemeenschap vorm te geven. In deze opzet wordt vrijheid verdeeld en wordt een inschatting gemaakt dat het bij de ene groep wordt weggenomen en aan een andere groep toebedeeld. Liberalen willen regelingen waarbij in principe iedereen een gelijkwaardige mogelijkheid heeft om zich vrij te ontwikkelen. In deze context is het des te belangrijker dat het liberalisme scherp krijgt wat het onder vrijheid verstaat.

Liberalisme anno 2026 – Wat behouden, vernieuwen en loslaten?

Een samenleving is nooit af. Het liberalisme is ook nooit af. Dat kan ook niet, want iedere nieuwe generatie heeft nieuwe inzichten en vraagt om nieuwe vrijheden. Dit betekent dat ook het liberalisme zich steeds opnieuw moet verhouden tot een veranderende werkelijkheid en dat het theoretische kader uit de Verlichting niet als vaststaand eindpunt kan worden gezien.

Los van het feit dat een samenleving zich steeds weer ontwikkelt is een samenleving ook niet strak liberaal. De confessionele invloeden van voor het liberalisme zijn niet verdwenen (hooguit gematigder/liberaler), conservatieve opvattingen bestaan nog steeds en het socialisme is als nieuwe stroming ook herkenbaar aanwezig. Zo krijg je een samenleving die liberaal heet, maar feitelijk hybride is. Wat fier overeind staat is dat al deze stromingen in de rij staan om het begrip ‘vrijheid’ te claimen, alsof het Spa-bronwater is. Het geeft echter een geweldige kans om

inzichtelijk te maken waar ‘vrijheid’ van liberalen zich onderscheidt van ‘vrijheid’ bij andere stromingen waardoor het hybride karakter van onze samenleving veel beter inzichtelijk wordt, zoals in het ogenschijnlijk eenvoudige maar wezenlijke voorbeeld van de mantelzorger.

Zo zetten socialisten zich wel in voor vrijheid, maar dan specifiek vrijheid van de zwakkeren. Deze inspanningen ten behoeve van de zwakkeren mogen ten koste gaan van de sterkeren – ook al waren dit vroeger zelf de zwakkeren. Conservatieven zetten zich in voor het behoud van hetgeen zij kennen. Hieraan kennen zij grote waarde toe en dat mag ten koste gaan van nieuwe ontwikkelingen ook al waren deze vertrouwde zaken in het verleden nieuwe ontwikkelingen waartegen gestreden werd. Ten slotte zijn religieuze groepen vooral geïnteresseerd in de vrijheid van hun eigen religieuze groep. Al deze groepen hebben liberale elementen in hun denken opgenomen en het liberalisme heeft elementen van deze stromingen in zijn praktische denken ingebouwd.

Juist in deze tijd waarin er veel kritiek is op het liberalisme door niet-liberalen is het belangrijk om zichtbaar te maken wat het liberalisme moet behouden, wat het moet loslaten en wat het moet vernieuwen.

Wat behouden moet blijven is dat het liberalisme vrijheid centraal stelt en dat de samenleving bottom-up wordt ingericht. Dit uitgangspunt blijft onverminderd krachtig en onderscheidend.

“De overheid anno 2026 is immers een gezamenlijk gremium van burgers zelf.”

Wat losgelaten kan worden is het impliciete beeld van een overheid als extern gremium waartegen de burger zich moet verhouden. De overheid anno 2026 is immers een gezamenlijk gremium van burgers zelf. Ook het idee dat vrijheid uitsluitend bestaat uit het niet beperken van elkaar (het is niet a-sociaal, maar het is niet-sociaal) sluit steeds minder aan bij de manier waarop de meeste mensen nu naar de samenleving kijken.

Wat vernieuwd moet worden is het inzicht dat vrijheid niet alleen beschermd of bevochten wordt, maar ook actief gegeven kan worden. Dat dit geen theoretische exercitie is, maar dagelijkse praktijk, blijkt uit voorbeelden als mantelzorg, vrijwilligerswerk en gezonde sociale en economische relaties.

De slotvraag waarmee alles begint: wat is vrijheid?

We kunnen vrijheid beschouwen als het hebben van mogelijkheden; de mogelijkheid om jezelf te zijn, je talenten te ontdekken en te ontwikkelen. Dan kunnen de mensen om je heen (of de overheid) je hierin hinderen. Maar de mensen om je heen (of de overheid) kunnen je ook helpen om veel meer uit je talenten te halen dan wanneer je alles op eigen kracht doet.

Vanuit die insteek krijgt vrijheid een sociale dimensie die je én oneindig kunt uitbreiden én de ontwikkeling van het liberalisme in een volledig nieuwe fase brengt – de fase vanaf 2026. Hier ligt ook het onderscheid met andere stromingen. Waar socialisten vrijheid verdelen en conservatieven vrijheid beschermen, is het liberalisme bij uitstek in staat om vrijheid te laten ontstaan en groeien vanuit interactie tussen burgers. Daarmee verschuift het liberalisme van een theorie van bevrijding naar een theorie van vermenigvuldiging van vrijheid – zonder de kern van het denken los te laten. De kern blijft krachtig overeind, maar we zetten ons nu niet alleen maar in voor de zelfredzame burger, maar voor alle burgers.

Peter Lamberts is historicus en langdurig actief binnen de VVD in diverse bestuurlijke functies. Momenteel is hij secretaris van het TN Migratie & Integratie en voorzitter van de werkgroep ‘Liberale Vrijheidsagenda.’

Het liberalisme mist zijn eigen spiegel: een reactie op het Liberaal Manifest

door Paul de Bruijn

Het nieuwe *Liberaal Manifest* verdient het om serieus gelezen te worden. In een tijd waarin politiek vaak blijft steken in slogans, peilingen en positionering, ligt hier tenminste een poging om opnieuw na te denken over de fundamenteën van het liberalisme. Het Manifest spreekt over rechtsstaat, verantwoordelijkheid, burgerschap, verbinding en sociale rechtvaardigheid. Dat is een duidelijke verbetering ten opzichte van het kale marktdenken dat jarenlang het liberale debat domineerde.

Ik heb het Manifest vergeleken met het Manifest dat ik eerder heb geschreven en hier ook een keer gepubliceerd heb. Dan vallen toch een paar zaken op die ik hier met jullie wil doornemen. Naar mijn mening laat het Manifest een opvallende leegte zien. Het kijkt uitgebreid naar de samenleving, maar nauwelijks naar de gevolgen van het economische denken dat de afgelopen decennia juist onder liberale vlag dominant werd.

Vrijheid verschijnt in de tekst nog steeds vooral als iets dat ontstaat door economische ruimte, onderne-

merschap en terughoudend bestuur. De markt blijft impliciet de natuurlijke bondgenoot van vrijheid. Maar steeds meer mensen ervaren dat anders. Zij merken dat formele vrijheid niet automatisch leidt tot grip op hun leven, bestaanszekerheid of invloed op hun omgeving.

De balans tussen kapitaal en arbeid is zichtbaar schever geworden. Vermogen groeit sneller dan inkomen uit werk. Grote bedrijven en financiële structuren oefenen steeds

Paul de Bruijn

“Het echte liberalisme ging nooit alleen over bescherming tegen de overheid, maar ook tegen willekeurige macht.”

gelaten worden. Vrijheid betekende ook de mogelijkheid om jezelf daadwerkelijk te ontwikkelen. Daar verliest dit Manifest iets wezenlijks.

Vrijheid zonder toegang tot goed onderwijs, betaalbare zorg, bestaanszekerheid en maatschappelijke invloed wordt uiteindelijk een privilege voor degenen die al sterk staan. Dan verandert liberalisme langzaam van emancipatiedachte in een systeem dat vooral bestaande verhoudingen beschermt.

Het Manifest gebruikt terecht woorden als verbinding, gemeenschapszin en verantwoordelijkheid. Alleen blijft onduidelijk hoe die verbinding standhoudt in een samenleving waarin economische ongelijkheid blijft toenemen en publieke invloed steeds verder verschuift naar grote organisaties, platforms en internationale markten.

Een samenleving stagneert niet door een gebrek aan slogans over saamhorigheid. Zij valt uiteen wanneer grote groepen mensen structureel ervaren dat hun werk, zorgen en toekomstperspectief minder zwaar wegen dan economische efficiëntie.

De huidige crisis van het liberalisme is niet alleen cultureel of politiek, maar ook sociaal en economisch. Schaalvergroting, globalisering en financiële concentratie hebben veel welvaart gebracht, maar tegelijkertijd het individu kleiner gemaakt. Mensen zijn formeel vrijer geworden, terwijl zij zich in de praktijk vaak afhankelijker en machtelozer voelen.

Dat vraagt niet om minder liberalisme, maar om een liberalisme dat opnieuw durft na te denken over macht, eigen-dom, gemeenschap en menselijke waardigheid.

Het echte liberalisme ging nooit alleen over bescherming tegen de overheid. Het ging ook over bescherming tegen willekeurige macht in bredere zin. Vroeger konden dat kerk en adel zijn. Vandaag zijn het soms monopolies, financiële structuren en systemen waarin arbeid structureel zwakker staat dan vermogen.

meer invloed uit op politiek, media en dagelijks leven. Intussen ervaren veel mensen dat hun positie kwetsbaarder wordt, ondanks economische groei en stijgende cijfers. Het Manifest benoemt die ontwikkeling nauwelijks.

Dat is in mijn ogen vreemd omdat juist daar veel van de huidige maatschappelijke onrust ligt. Wantrouwen, populisme en complotdenken ontstaan niet alleen door desinformatie of radicalisering. Ze groeien ook in een samenleving waarin een deel van de bevolking het gevoel krijgt dat instituties vooral functioneren voor mensen die al invloed, opleiding of vermogen hebben.

Het liberalisme was oorspronkelijk geen ideologie van bezit, maar van ontvoogding. Thorbecke wilde macht spreiden, niet concentreren. John Stuart Mill verdedigde niet alleen vrijheid tegenover de staat, maar waarschuwde ook voor sociale conformiteit en economische machtsvorming. Voor Mill betekende vrijheid meer dan met rust

Het Manifest zet een stap terug richting een menselijker liberalisme. Dat verdient erkenning. Maar zolang de economische machtsvraag grotendeels buiten beeld blijft, blijft het risico bestaan dat het liberalisme vooral de taal van vrijheid spreekt, terwijl een groeiende groep burgers steeds minder ruimte ervaart om werkelijk vrij te leven.

Misschien ligt daar inmiddels de belangrijkste liberale vraag van deze tijd.

Paul de Bruijn is ontwikkelingspsycholoog, ondernemer en eigenaar van ProMind. Hij combineert psychologische diepgang met een nuchtere, praktische kijk op mens en organisatie. Daarnaast schrijft hij regelmatig scherpe, licht polemische columns over werk, leiderschap en maatschappij.

“Mensen zijn formeel vrijer geworden, terwijl zij zich in de praktijk vaak afhankelijker en machtelozer voelen. Dat vraagt niet om minder liberalisme, maar om een liberalisme dat opnieuw durft na te denken over macht, eigendom, gemeenschap en menselijke waardigheid.”

Colofon

63

Redactie

mr.drs. H.W. Mojot (hoofdredacteur)
drs. J. Lamers (redactielid)
R. Hospers MSc MA (redactielid)
dr. J.B. Janssen (eindredacteur)

Adviesraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberaal Kompas* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De adviesraad bestaat uit:

V. Anroedh MSc
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
prof.dr. A. Ellian
mr. U. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
prof.mr.dr. E.M. Kneppers-Heijnert
mr.dr. R.M.H. Kubben
dr.mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
dr. J. Middendorp
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
dr. A. Struijs
drs. J.Z.C.M. Tielen
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieadres

Mauritskade 21, 2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: redactie@liberaalkompas.nl
Liberaalkompas.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s).
ISSN: 3117-4108

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de redactie, adviesraadsleden of de Prof. mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21, 2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonneren

De artikelen uit *Liberaal Kompas* zijn voor abonnees beschikbaar in de online bibliotheek op Liberaalkompas.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor abonnees van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie te ontvangen. U bent al abonnee van de TeldersStichting vanaf € 20,- per jaar.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

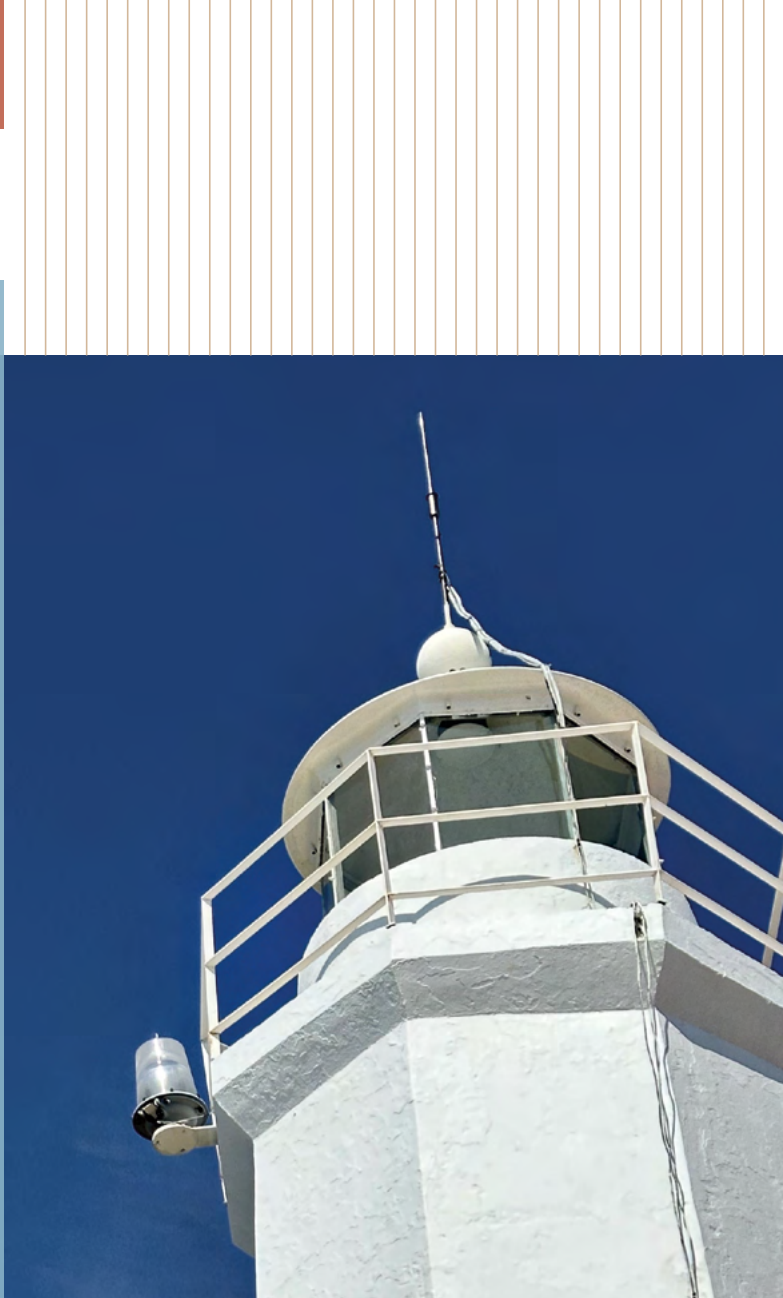
Vormgeving

Maaïke van Heek | Eye & Image

Word abonnee

van *Liberaal Kompas*.
Denk en bouw mee
aan de toekomst van
het liberalisme.

Ontvang *Liberaal Kompas* ieder
kwartaal in jouw inbox of in de
brievenbus. Als abonnee ont-
vangt u ook onze nieuwsbrief
TeldersAlert.

Bent u iemand die niet blijft hangen
in meningen, maar zoekt naar ideeën?
Iemand die verder wil denken dan van-
daag, met de liberale kernwaarden als
leidraad? Dan is *Liberaal Kompas* uw
magazine. Scan de QR-code en word
abonnee.

Abonneren

Wat u ontvangt

- Ieder kwartaal een magazine vol scherpe analyses
nieuwe inzichten en liberale denkers
- Toegang tot de online bibliotheek met actuele artikelen,
debatten, prikkelende essays en inspirerende interviews,
ook via onze nieuwsbrief
- Toegang tot 'De Vraagbaak', de online helpdesk voor het
liberalisme
- Ruimte voor reflectie, verdieping én vernieuwing

Abonnement

- Digitaal abonnement: € 20 per jaar | tot 27 jaar: € 15
- Papieren & digitaal abonnement: € 50 per jaar en ont-
vang de nieuwe boeken van de TeldersStichting vanaf dat
moment cadeau

TELDERSTICHTING

BAKEN VOOR HET LIBERALISME